

Κωνσταντίνος Π.
Ντανόπουλος

***Οι πολιτισμικές
ρίζες της
διαφθοράς
στην Ελλάδα***

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΝΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ
ΔΙΑΦΘΟΡΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μετάφραση: Θανάσης Κουραβέλος

Η-ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ
ΑΘΗΝΑ, ΜΑΪΟΣ 2016

Τίτλος πρωτοτύπου: Constantine P. Danopoulos, “The cultural roots of corruption in Greece”, *Mediterranean Quarterly*, 2014, 25(2)105-130.

Διόρθωση: Σοφία Μπούμπουρα

Προτεινόμενος τρόπος παραπομπής: Ντανόπουλος Κωνσταντίνος Π. *Οι πολιτισμικές ρίζες της διαφθοράς στην Ελλάδα*, Η-Εκδόσεις Πολιτειακό, Αθήνα, 2016

Η αναδημοσίευση του κειμένου γίνεται με την άδεια του εκδότη και με τη σύμφωνη γνώμη του συγγραφέα, τους οποίους και ευχαριστούμε θερμά.

Για περισσότερες πληροφορίες: <http://www.politeiako.gr/>

Για τον συγγραφέα

Ο Κωνσταντίνος Π. Ντανόπουλος (1948–) γεννήθηκε στον Άγιο Βασίλειο Αρκαδίας. Μετανάστευσε στην Αμερική το 1966. Έλαβε το διδακτορικό δίπλωμά του από το Πανεπιστήμιο του Μισούρι το 1980. Διετέλεσε πρόεδρος του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας στο Σαν Χοσέ, όπου και διδάσκει Πολιτικές Επιστήμες. Έχει ειδικευθεί στη συγκριτική πολιτική και στις διεθνείς σχέσεις. Στα ερευνητικά ενδιαφέροντά του συγκαταλέγονται η εθνική ασφάλεια, οι σχέσεις Πολιτείας – Στρατού, η γραφειοκρατία, η φτώχεια, η δημοκρατική ολοκλήρωση και οι δημοκρατικές αξίες. Έχει συγγράψει ή συνεπιμεληθεί έντεκα βιβλία και περισσότερα από ογδόντα άρθρα. Έγραψε το *Στρατηγοί και πολιτικοί στη σύγχρονη Ελλάδα* (Documentary Publications, 1984). Είναι παντρεμένος με τη Βίκυ Ντανοπούλου, η οποία κατάγεται από την Καβάλα, και έχουν δύο γιούς. Ηλεκτρονική διεύθυνση: constantine.danopoulos@sjsu.edu

Οι πολιτισμικές ρίζες της διαφθοράς στην Ελλάδα

Κωνσταντίνος Π. Ντανόπουλος

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα, από το 2008 και έπειτα, έχει ανατρέψει άρδην το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό τοπίο της χώρας. Παρ' όλα τα δάνεια, ύψους δισεκατομμυρίων ευρώ, υπό μορφή εκτάκτων προγραμμάτων διάσωσης από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) και την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της χώρας έχει συρρικνωθεί κατά 25%, οι μισθοί και οι συντάξεις έχουν περικοπεί κατά 40%, δεκάδες χιλιάδες μικροκαταστηματάρχες και μικροεπιχειρηματίες έχουν χρεοκοπήσει, με αποτέλεσμα να χαθούν περισσότερες από ένα εκατομμύριο θέσεις εργασίας στον ιδιωτικό τομέα. Το γενικό ποσοστό ανεργίας έχει σκαρφαλώσει στο 28% (το υψηλότερο στην Ευρώπη), με την ανεργία των νέων να υπερβαίνει το 60%. Οι επενδύσεις έχουν μειωθεί κατά 40% και τα ακίνητα έχουν απολέσει το 70% της αξίας τους. Ένας αυξανόμενος αριθμός ειδικευμένου προσωπικού εγκαταλείπει τη χώρα, αναζητώντας εργασία στο εξωτερικό, με παραπάνω από το ένα τέταρτο του πληθυσμού, ειδικά του πληθυσμού που διαμένει σε αστικά κέντρα, να ζει κάτω από το όριο της φτώχειας. Επιπλέον, η εγκληματικότητα στην Ελλάδα έχει εκτιναχθεί και ο δείκτης αυτοκτονιών έχει αυξηθεί πάνω από 50% τα τελευταία χρόνια. Το άλλοτε πανίσχυρο ΠΑΣΟΚ καταβαραθρώθηκε και το νεοαζιστικό ξενοφοβικό κόμμα της Χρυσής Αυγής αποτελεί την ταχύτερα αναπτυσσόμενη πολιτική δύναμη της χώρας. Αν και η ελεύθερη πτώση φάνηκε να ανακόπτεται, η ελληνική οικονομία συνέχισε να συρρικνώνεται και το 2013, ενώ το χρέος της γενικής κυβέρνησης υπερέβη τα 320 δισ. ευρώ. Πολύ μικρή πρόοδος αναμένεται για το άμεσο μέλλον.

Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι διανοούμενοι και τα μέσα ενημέρωσης δεν ενδιαφέρθηκαν αρκετά για τη νεότερη Ελλάδα. Παρ' όλα αυτά, ο ερχομός της πρόσφατης κρίσης πυροδότησε την έκδοση πληθώρας βιβλίων σχετικά με τη φύση και τις αιτίες των δυσχερειών στη χώρα. Η συντριπτική πλειονότητα των άρθρων στα μέσα μαζικής ενημέρωσης συνήθως εξοικειώνουν τον αναγνώστη με τη σκληρή πραγματικότητα, φέρνοντας στο φως ιστορίες διαφθοράς, χρηματισμού, «παρεοκρατίας», ευνοιοκρατίας, γραφειοκρατικών αγκυλώσεων, απληστίας των ελίτ, λανθασμένων εκτιμήσεων και ένα πνεύμα αναποφασιστικότητας από την πλευρά των διεθνών παραγόντων. Για παράδειγμα, ο Ιάσων Μανωλόπουλος βλέπει την ελληνική κρίση χρέους ως προϊόν μιας διαδικασίας που ξεκίνησε πολύ πριν από το 2008 και οφείλεται «[σ]τους Έλληνες πολιτικούς, την ελληνική κοινωνία, τα εργατικά συνδικάτα, τους ηγέτες της ΕΕ, το ΔΝΤ και τις παγκόσμιες επενδυτικές τράπεζες». Βασιζόμενος σε έναν τεράστιο αριθμό περιπτώσεων, ανεκδοτολογικών στοιχείων και στατιστικών δεδομένων, υποστηρίζει ότι καθένας από τους παραπάνω θεσμούς «σπάνια έπραξε ορθά, υποπίπτοντας όλοι τους σε ύβρη, ακρισία, υπέρμετρη φιλοδοξία, εξαπάτηση, παραπλανητική διαφήμιση,

αφροσύνη και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ξεκάθαρη απληστία, σε μια ιστορία που κρατάει δεκαετίες».¹

Το φως της δημοσιότητας έχουν δει, επίσης, και εμβριθέστερες ακαδημαϊκές αναλύσεις. Για παράδειγμα, οι Μιχάλης Μητσόπουλος και Θοδωρής Πελαγίδης επιχειρούν να ερμηνεύσουν την ελληνική οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση εξετάζοντας τη φύση και τις ιδιαιτερότητες των σχέσεων ανάμεσα στους πολιτικούς, δικαστικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς θεσμούς. Υποστηρίζουν ότι οι μεταβιβάσεις πόρων από τα διαρθρωτικά ταμεία της ΕΕ, η είσοδος στην Ευρωζώνη, η απορρύθμιση της τηλεπικοινωνιακής αγοράς, ο χαμηλότοκος δανεισμός από τις διεθνείς αγορές, η φθηνή (κατά βάση παράνομη) εργατική δύναμη των μεταναστών από το πρώην Ανατολικό μπλοκ και οι δαπάνες για την κατασκευή έργων υποδομής ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων βοήθησαν την ελληνική οικονομία να επιτύχει υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 έως το ξέσπασμα της τρέχουσας κρίσης. Ωστόσο, η ανικανότητα και η απροθυμία αντιμετώπισης χρονιζόντων δομικών προβλημάτων, όπως η έλλειψη ανταγωνιστικότητας και η υπερρύθμιση των αγορών, στέρηναν από τη χώρα μια πιο αποτελεσματική και ανταγωνιστική οικονομία που θα μπορούσε να απορροφήσει τις τριβές της διεθνούς οικονομικής κατρακύλας. Το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης το 2008 βρήκε την Ελλάδα υπερχρεωμένη, με μια οικονομία που παρήγε ελάχιστα και βασιζόταν στο δανεισμό προκειμένου να χρηματοδοτήσει την εισαγωγή καταναλωτικών αγαθών. Οι Μητσόπουλος και Πελαγίδης θεωρούν ότι στις δυνάμεις που παρεμπόδισαν τις τόσο αναγκαίες δομικές μεταρρυθμίσεις συγκαταλέγονται τόσο τα ΜΜΕ όσο και τα συνδικάτα, που υποστήριζαν την εκτεταμένη διαφθορά. Εκτιμούν ότι η αδυναμία του ελληνικού πολιτικού συστήματος, με τον πατρονικό γραφειοκρατικό μηχανισμό του, όπως επίσης η αναποτελεσματικότητα και η αναποφασιστικότητα των ελληνικών δικαστικών αρχών αποτέλεσαν επιπρόσθετους παράγοντες ακύρωσης του δομικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα. Επιπλέον, επισημαίνουν το ρόλο των «αδαών και παραπληροφορημένων ψηφοφόρων» που φοβούνται τις δομικές μεταρρυθμίσεις και την αποτυχία των Ελλήνων πολιτικών να εμπνεύσουν.² Ο Τάσος Γιαννίσης, σε βιβλίο που εξέδωσε πρόσφατα, εκφράζει αρκετές από τις συγκεκριμένες θέσεις, στηλιτεύοντας το αλαζονικό και μυωπικό πνεύμα των πολιτικών και οικονομικών ελίτ αναφορικά με την αντιμετώπιση των δομικών προβλημάτων της χώρας.³

Αν και διαφέρουν σε επίπεδο προσέγγισης και εμβάθυνσης, οι μελέτες αυτές, μαζί με πολυάριθμες άλλες που δεν συμπεριλαμβάνονται σε τούτη την επισκόπηση, συγκλίνουν στην κρισιμότητα του παράγοντα της διαφθοράς, δηλαδή, της κατάχρησης δημόσιας εξουσίας για προσωπικό όφελος, και τη θεωρούν τη σημαντικότερη αιτία για την έντονη και παρατεταμένη οικονομική ύφεση στην Ελλάδα και για την εμφανή αδυναμία της να αποκτήσει στέρεες οικονομικές βάσεις. Ο Δείκτης Αντίληψης Διαφθοράς της Διεθνούς Διαφάνειας προσδίδει αξιοπιστία σε αυτόν τον ισχυρισμό. Ο εν λόγω δείκτης κατατάσσει

¹ Ιάσων Μανωλόπουλος, *Το «επαχθές» χρέος της Ελλάδας: τα σαθρά θεμέλια της Ευρωζώνης, η ευθύνη της πολιτικής ελίτ και της επενδυτικής κοινότητας*, μτφρ. Καρολίνα Μέρμηγκα, επιμ. Νίκος Ρούσσος, Μελάρι, Αθήνα, 2012, σελ. 20.

² Μιχάλης Μητσόπουλος & Θοδωρής Πελαγίδης, *Κατανοώντας την κρίση στην Ελλάδα*, μτφρ. Γιώργος Μπαρουξής, Ψυχογιός, Αθήνα, 2012.

³ Τάσος Γιαννίσης, *Η Ελλάδα στην κρίση*, Πόλις, Αθήνα, 2013, σελ. 17.

τις χώρες σε μια κλίμακα από το μηδέν έως το δέκα (μηδέν η πιο διεφθαρμένη, δέκα η λιγότερο διεφθαρμένη). Το 2012, η Ελλάδα λαμβάνοντας βαθμολογία 3.60, κατέστη συγκρίσιμη με χώρες όπως το Μπενίν, το Τζιμπουτί και η Μογγολία. Μια εμπειριστατωμένη μελέτη που διενεργήθηκε από το Κέντρο Χρηματοοικονομικών Ερευνών Φάμα-Μίλερ στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο υπολόγισε ότι «η διαφεύγουσα φορολογητέα ύλη των Ελλήνων ελεύθερων επαγγελματιών ανήλθε το 2009 στα 28 δισ., αποτελώντας το 31% του ελλείμματος το 2009 ή το 48% το 2008».⁴ Σε άρθρο του 2007 στην επιθεώρηση *Μεσόγειος Τριμηνιαία*, προβλεπόταν ότι η Ελλάδα θα αντιμετώπιζε άμεσα δυσχέρειες, εκτός και εάν επινοούνταν «τρόποι μείωσης και ελαχιστοποίησης του μεγέθους της παραοικονομίας και της φοροδιαφυγής».⁵

Οι αναλύσεις αυτές, αν και ορθώς αναγνωρίζουν τον ζωτικό ρόλο της διαφθοράς, ελάχιστα συμβάλλουν στην επισήμανση των παραμέτρων εκείνων που προκαλούν, νομιμοποιούν και συντηρούν το εν λόγω φαινόμενο στην Ελλάδα. Ορισμένοι αναλυτές αναφέρονται μεν στην κουλτούρα, θεωρώντας ότι είναι η πηγή του προβλήματος, αλλά κανένας τους δεν συσχετίζει άμεσα την κουλτούρα με τη διαφθορά ή δεν μπαίνει στον κόπο να εντοπίσει εκείνα ακριβώς τα στοιχεία της ελληνικής κουλτούρας που συμβάλλουν σε αυτή. Για ένα μεγάλο διάστημα, οι κοινωνικοί επιστήμονες είχαν συνειδητά παραβλέψει την πολιτισμική ανάλυση, τόσο γιατί δεν ήταν επαρκώς «ορθολογική» όσο και γιατί θεωρούνταν προσβλητική. Όμως, με αυτόν τον τρόπο, οι κοινωνικοί επιστήμονες στέρησαν από τον εαυτό τους μια μεταβλητή που όλοι γνωρίζουν τη σπουδαιότητά της. Το παρόν δοκίμιο προσπαθεί να καλύψει αυτό το κενό. Στις επόμενες σελίδες παρουσιάζεται μια σύντομη θεωρητική ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας για το σύμπλεγμα κουλτούρας-διαφθοράς, ακολουθούμενη από μια συζήτηση για την περίπτωση της Ελλάδας σε σχέση με αυτό. Στη συνέχεια, αναγνωρίζονται και αναλύονται εκείνα τα γνωρίσματα της ελληνικής κουλτούρας που προάγουν και συντηρούν ένα πολιτικό και οικονομικό καθεστώς ευεπίφορο στη διαφθορά. Στο συμπερασματικό κεφάλαιο γίνεται λόγος για το ζήτημα της πολιτισμικής αλλαγής και διατυπώνονται ορισμένες σκέψεις για τις δυνατότητες της Ελλάδας να εξέλθει από την τρέχουσα δυσχερή θέση της.

Για το σύμπλεγμα κουλτούρας-διαφθοράς

Η διαφθορά δεν αποτελεί σύγχρονο φαινόμενο και δεν περιορίζεται στις αναπτυσσόμενες χώρες· αφορά τόσο αυταρχικές όσο και οικονομικά αναπτυσσόμενες, δημοκρατικές χώρες, ακόμα και τη διαφανέστατη Νέα Ζηλανδία.⁶ Η διαφθορά, από την ίδια τη φύση της, είναι συχνά δυσδιάκριτη, δεν εντοπίζεται εύκολα και το κυριότερο είναι ανεπίδεκτη καταμέτρησης. Επιπρόσθετα, λαμβάνει διάφορες μορφές. Πέρα από την ανεπίσημη ή

⁴ Νικόλαος Αρταβάνης, Αντέρ Μορς, Μαργαρίτα Τσούτσουρα, "Tax evasion across industries: soft credit evidence from Greece", Πανεπιστήμιο του Σικάγο, Οικονομική Σχολή Μπουθ, Fama-Miller Center for Research in Finance, Chicago Booth Paper Ap. 12-25, Σικάγο, 2012, σελ. 29.

⁵ Κωνσταντίνος Π. Ντανόπουλος & Boris Znidaric, "Informal economy, tax evasion, and poverty in a democratic setting: Greece", *Mediterranean Quarterly*, 2007, 18(2):84.

⁶ Robert Gregory, Daniel Zirker & Frank Scrimgeour, "A kiwi halo? Defining and assessing corruption in a 'non-corrupt' system", *Asia-Pacific Journal of Public Administration*, 2012, 34(1):1-29.

αδήλωτη οικονομική δραστηριότητα που δεν καταγράφεται στον κρατικό προϋπολογισμό, η ευνοιοκρατία, η δωροδοκία, η εφαρμογή του νόμου κατά περίπτωση, η κατάχρηση εξουσίας και η πατρωνία δεν είναι παρά μερικές ακόμα περιπτώσεις διαφθοράς. Αν και οι ειδικοί διαφωνούν σχετικά με τη φύση και την ουσία της, παρ' όλα αυτά, ομνοούν στο ότι «η διαφθορά αποτελεί σύμπτωμα του ότι κάτι δεν πάει καλά με τη δημόσια διοίκηση»⁷ και ότι «αποβαίνει ιδιαίτερα επιζήμια όταν διαπερνά το σύνολο της κοινωνίας».⁸

Όπως η διαφθορά, έτσι και η κουλτούρα είναι δύσκολο να ποσοτικοποιηθεί και ορίζεται ποικιλοτρόπως.⁹ Ο Κλίφορντ Γκιρτς, συνηγορώντας υπέρ μιας περιεκτικής προσέγγισης, αντιλαμβάνεται την κουλτούρα ως «ένα ιστορικά μεταβιβαζόμενο πρότυπο σημασιών που ενσαρκώνεται σε σύμβολα, ένα σύστημα κληροδοτημένων αντιλήψεων εκπεφρασμένων σε συμβολική μορφή μέσω του οποίου οι άνθρωποι επικοινωνούν, δισκωνίζουν και αναπτύσσουν τη γνώση και τις στάσεις τους για τη ζωή».¹⁰ Ο Σάμιουελ Χάντιγκτον τίθεται υπέρ μιας εμπειρικότερης ή υποκειμενικότερης προσέγγισης, η οποία εκλαμβάνει την κουλτούρα «ως αξίες, νοοτροπίες, πεποιθήσεις, προσανατολισμούς και υπόρρητες παραδοχές που κυριαρχούν σε μια κοινωνία».¹¹ Η Ντιάν Ν. Ντεν Χάρτοχ, δουλεύοντας για το ερευνητικό πρόγραμμα ΓΚΛΟΟΥΜΠ¹², αρκείται σε μια ενδιάμεση λύση. Στη μελέτη της ορίζει την κουλτούρα «ως ένα σύνολο σχετικά σταθερών, βασικών και κοινών πρακτικών και αξιών που βοηθούν τις κοινωνίες να επιλύσουν δύο ουσιώδη προβλήματα: πώς να επιβιώσουν, να εξελιχθούν και να προσαρμοστούν στο εξωτερικό περιβάλλον και πώς να διασφαλίσουν την κοινωνική συνοχή ώστε να καταστεί η καθημερινότητα εύρυθμη και να αυξηθούν οι πιθανότητες προσαρμογής και επιβίωσης».¹³

Παρ' όλες τις διαφορές, οι ποικίλοι ορισμοί συγκλίνουν στο ότι η κουλτούρα μαθαίνεται καθώς μεγαλώνει κανείς μέσα σε μια κοινωνία, στο ότι οι ουσιώδεις της πτυχές αποτελούν συλλογική συνείδηση και στο ότι επιδρά καθοριστικά στις σκέψεις, στις ενέργειες και στα συναισθήματα όλων των

⁷ Susan Rose-Ackerman, *Corruption and government: causes, consequences, and reform*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 1999, σελ. 9.

⁸ John Gardner, "Defining corruption", στο *Political corruption: concepts and contexts*, 3η έκδ., των Arnold J. Heidenheimer & Michael Johnston επιμ., Transaction Publishers, Νιου Μπράνσγουικ, Νιου Τζέρσεϊ, 2002, σελ. 37.

⁹ Είναι σημαντικό να διακρίνουμε μεταξύ κουλτούρας (culture) και πολιτισμού (civilization). Ο πολιτισμός είναι ευρύτερος, συνθετότερος και περιεκτικότερος της κουλτούρας. Είναι το σύνολο της κοινωνίας μαζί με την κυβέρνηση, τις νόρμες, ακόμα και την κουλτούρα. Η κουλτούρα μπορεί να σταθεί από μόνη της, ενώ ένας πολιτισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί ως τέτοιος εάν δεν διαθέτει ορισμένη κουλτούρα.

¹⁰ Κλίφορντ Γκιρτς, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, μτφρ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια, Ανθρωπολογία, Αθήνα, 2003, σελ. 97.

¹¹ Σάμιουελ Χάντιγκτον, «Πρόλογος: οι κουλτούρες είναι σημαντικές», στο Λόρενς Χάρισον & Σάμιουελ Χάντιγκτον επιμ., *Οι πολιτισμικές αξίες και η σημασία τους στην ανθρώπινη πρόοδο*, μτφρ.-επιμ. Μανούσος Ε. Μαραγκουδάκης, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη, 2007, σελ. 28.

¹² Το GLOBE (ελλ. ΓΚΛΟΟΥΜΠ) αποτελεί ακρωνύμιο του Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness (Παγκόσμια Ηγεσία και Αποτελεσματικότητα Οργανωσιακής Συμπεριφοράς). Πρόκειται για διεθνή ομάδα κοινωνικών επιστημόνων που μελετά την ηγεσία και την εργασιακή κουλτούρα διαπολιτισμικά. (Σ.τ.μ.)

¹³ Deanne N. Den Hartog, "Assertiveness", στο *Culture, leadership, and organizations: the GLOBE study of 62 societies*, των Robert J. House, Paul J. Hanges, Mansour Javidan, Peter W. Dorfman & Vipin Gupta επιμ., Sage Publications, Θάουζαντ Όακς, Καλιφόρνια, 2004, σελ. 401.

μελών της. Τρεις λειτουργίες της κουλτούρας αντιμετωπίζονται ως οι πλέον σημαντικές: Πρώτον, η κουλτούρα εφοδιάζει τα άτομα με τις απαραίτητες δεξιότητες για να προσαρμοστούν στο περιβάλλον τους. Δεύτερον, ως το θεμέλιο του συλλογικού βίου, η κουλτούρα παρέχει τις νόρμες, τις αξίες, τις προσδοκίες, τις στάσεις, τις εκλογικεύσεις και άλλες μορφές γνώσης που «επιτρέπουν στους ανθρώπους να συνεργάζονται μεταξύ τους, να ζουν σε οικογένειες και άλλου τύπου ομάδες, να σχετίζονται και με τα δύο φύλα και να εγκαθιδρύουν πολιτικά και νομικά συστήματα». Τρίτον, η κουλτούρα επηρεάζει την αίσθηση των ανθρώπων για το τι είναι πραγματικό· καθιερώνει το σύστημα ιδεών μέσω του οποίου «αντιλαμβάνονται, ερμηνεύουν, αναλύουν και εξηγούν» τα τεκταινόμενα γύρω τους. Και, τέλος, «προμηθεύει το φίλτρο ή το κόσκινο» που επηρεάζει την εικόνα τους για τον κόσμο τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό». ¹⁴ Ο Γιουτζίν Χαν εύστοχα παρατηρεί: «Η κουλτούρα είναι αυτό που πρέπει κάποιος να γνωρίζει για να δρα αποτελεσματικά στο περιβάλλον του». ¹⁵

Πώς μπορεί ο αντίκτυπος της κουλτούρας στη διαφθορά να καταμετρηθεί και να αποτιμηθεί; Ο Χιρτ Χόφστεντε πρωτοπόρησε με το βιβλίο του *Οι συνέπειες της κουλτούρας*, προτείνοντας μια τετραδιάστατη τυπολογία πολιτισμικής κατηγοριοποίησης, βασισμένη σε αξίες, με τις οποίες εννοεί «μια γενική τάση προτίμησης συγκεκριμένων καταστάσεων έναντι άλλων». ¹⁶ Οι τέσσερις πολιτισμικές αξίες είναι η κατανομή εξουσίας, η αποφυγή της αβεβαιότητας, ο ατομικισμός και η αρρενωπότητα. Περισσότερο από δύο δεκαετίες αργότερα, η ερευνητική ομάδα ΓΚΛΟΟΥΜΠ εμβάθυνε και επεξέτεινε το έργο του Χόφστεντε. Σε μια ογκώδη μελέτη, που διενεργήθηκε από εκατόν εβδομήντα ερευνητές σε εξήντα δύο χώρες με διαφορετικά επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης, πολιτισμικού υπόβαθρου και πολιτικού συστήματος, η συγκεκριμένη ομάδα κατέληξε σε εννέα διαστάσεις για την κατανόηση και τη σύγκριση των εθνικών πολιτισμών. Οι εννέα διαστάσεις είναι οι εξής:

1. αποφυγή αβεβαιότητας (uncertainty avoidance)
2. μελλοντικός προσανατολισμός (future orientation)
3. θεσμικός πατριωτισμός (institutional collectivism)
4. ενδο-ομαδικός πατριωτισμός (in-group collectivism)
5. ανθρωπισμός (humane orientation)
6. αποδοτικότητα (performance orientation)
7. κατανομή εξουσίας (power distance)
8. αποφασιστικότητα (assertiveness)
9. έμφυλος εξισωτισμός (gender egalitarianism)

¹⁴ Garrick Bailey & James Peoples, *Introduction to cultural anthropology*, West/Wardsworth, Μπέλμοντ, Καλιφόρνια, 1999, σσ. 24-25.

¹⁵ Παρατίθεται στο Ορλάντο Πάτερσον, «Παίρνοντας την κουλτούρα στα σοβαρά: ένα πλαίσιο αναφοράς και μια αφροαμερικανική απεικόνιση», στο *Οι πολιτισμικές αξίες και η σημασία τους στην ανθρώπινη πρόοδο, ό.π.*, σελ. 351.

¹⁶ Geert Hofstede, *Culture's consequences: international differences in work-related values*, Sage Publications, Cross-Cultural Research and Methodology Series 5, Μπέβερλι Χιλς, Καλιφόρνια, 1980, σελ. 18.

Επιπλέον, οι ερευνητές διέκριναν μεταξύ αξίας –είναι η πεποίθηση για «το πώς πρέπει να έχουν τα πράγματα»– και *πρακτικής* – είναι «ο τρόπος με τον οποίο γίνονται τα πράγματα στην πράξη» σε μια συγκεκριμένη κουλτούρα.¹⁷ Αξιοποιώντας τον Δείκτη Αντίληψης Διαφθοράς, το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν και τον Δείκτη Ανθρώπινης Ανάπτυξης του Προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη, οι Αχμέτ Σελέιμ και Νικ Μπόντις έτρεξαν κάμποσα στατιστικά προγράμματα για να δουν εάν υφίσταται συσχέτιση μεταξύ της διαφθοράς και καθεμιάς από τις εννέα προαναφερθείσες πολιτισμικές διαστάσεις. Βρήκαν άφθονα στοιχεία που επιβεβαιώνουν τη σύνδεση, αν και συμπέραναν ότι «οι πρακτικές και όχι οι διακηρυχθείσες αξίες αντανακλούν καλύτερα το ποιόν μιας κουλτούρας».¹⁸ Το υπόλοιπο αυτού του κεφαλαίου συνοψίζει τα κύρια συστατικά στοιχεία των εννέα πολιτισμικών διαστάσεων και τα εμπειρικά πορίσματα των Σελέιμ και Μπόντις σε σχέση με κάθε διάσταση.

Η *αποφυγή αβεβαιότητας* αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα ανταποκρίνονται προς και σχετίζονται με την ευρύτερη πραγματικότητα, την οποία δεν μπορούν να ελέγξουν. Κοινωνίες που θέλουν να αποφεύγουν την αβεβαιότητα δίνουν σημασία «στην ευταξία, στη συνέπεια, στις δομές, στις νόμιμες διαδικασίες και ρυθμίσεις προκειμένου να αντεπεξέλθουν στην καθημερινότητα».¹⁹ Αυτές οι κουλτούρες δίνουν έμφαση στην προβλεψιμότητα, στις προγραμματισμένες συναντήσεις, στη σχολαστική τήρηση αρχείων, στη θεσμοθέτηση και εφαρμογή νόμων και στην ανάληψη μέτρων κινδύνων. Επιπρόσθετα, προτιμούν τις αργές και ανεπαίσθητες αλλαγές και είναι λιγότερο ανεκτικές στην παραβατικότητα και στις αντικοινωνικές συμπεριφορές. Αντιθέτως, κοινωνίες με χαμηλή βαθμολογία στην αποφυγή αβεβαιότητας διακρίνονται από απρογραμμάτιστες κοινωνικές συναναστροφές, προκρίνουν τις προφορικές και άτυπες συνεννοήσεις έναντι των επισήμων, βάσει συμβολαίων διακανονισμών, είναι πιο χαλαρές σε ζητήματα ευταξίας, δεν τηρούν λεπτομερή γραπτά αρχεία, είναι πιο ριψοκίνδυνες, ανθίστανται στην αλλαγή, δυσπιστούν απέναντι σε όσους κανόνες ρυθμίζουν καταναγκαστικά τη συμπεριφορά, επιδεικνύουν μεγαλύτερη ανοχή στην παραβίαση των κανόνων και δεν διακρίνονται από κάποιο πνεύμα σχεδιασμού για το μέλλον.²⁰ Οι Σελέιμ και Μπόντις καταδεικνύουν ότι η υψηλή συχνότητα της εμφάνισης των πρακτικών αποφυγής αβεβαιότητας μειώνει τη διαφθορά εφόσον «οι άνθρωποι σέβονται πιθανότατα περισσότερο τους νόμους».²¹ Κοινωνίες με χαμηλή βαθμολογία στην αποφυγή αβεβαιότητας παρουσιάζουν πολύ υψηλότερα επίπεδα διαφθοράς.

Η δεύτερη πολιτισμική διάσταση είναι ο *μελλοντικός προσανατολισμός*, δηλαδή, «ο βαθμός στον οποίο μια συλλογικότητα παροτρύνει και ανταμείβει μελλοντικά εστιασμένες συμπεριφορές όπως ο σχεδιασμός και η μακροπρόθεσμη ικανοποίηση».²² Οι Σελέιμ και Μπόντις ισχυρίζονται ότι όσο

¹⁷ Χάρης Χ. Τριάντης, “Foreword”, στο *Culture, leadership, and organizations*, ό.π., σελ. xv.

¹⁸ Ahmed Seleim & Nick Bontis, “The relationship between culture and corruption: a cross-national study”, *Journal of Intellectual Capital*, 2009, 10(1):165-184.

¹⁹ Mary Sully de Luque & Mansour Javidan, “Uncertainty avoidance”, στο *Culture, leadership, and organizations*, ό.π., σελ. 607.

²⁰ Ό.π., σελ. 618.

²¹ Seleim & Bontis, ό.π., σελ. 179.

²² Neal Ashkanasy, Vipin Gupta, Melinda S. Mayfield & Edwin Trevor-Roberts, “Future orientation”, στο *Culture, leadership, and organizations*, ό.π., σελ. 282.

συχνότερη είναι η εμφάνιση των πρακτικών μελλοντικού προσανατολισμού τόσο χαμηλότερα είναι τα επίπεδα διαφθοράς. Αντιθέτως, «χώρες βραχύβιων χρονικών οριζόντων εστιάζονται περισσότερο σε ενέργειες και αποφάσεις της στιγμής, με αποτέλεσμα η διαφθορά να εμφανίζεται συχνότερα στις χώρες που δίνουν ελάχιστη σημασία στις αξίες του μελλοντικού προσανατολισμού».²³ Κοινωνίες με κοντόθωρο μελλοντικό προσανατολισμό τείνουν να είναι «αυθόρμητες» και αρέσκονται ιδιαίτερα στο να «χαίρονται τη στιγμή». Με τα λόγια του Νιάλ Ασκανάζι και των συνεργατών του, τέτοιες συλλογικότητες «εμφανίζουν αδυναμία ή απροθυμία εκπόνησης ενός οδικού χάρτη υλοποίησης των επιθυμητών τους στόχων και παραβλέπουν μάλλον τις προειδοποιητικές ενδείξεις ότι οι σημερινές τους ενέργειες υπονομεύουν την εκπλήρωση των μελλοντικών τους στόχων». Συγκριτικά, οι αντίστοιχες κοινωνίες μακρόπνοου μελλοντικού προσανατολισμού επιδεικνύουν «μια σημαντική ικανότητα και επιθυμία σχεδιασμού για όλα τα πιθανά ενδεχόμενα, οριοθέτησης των μελλοντικών ευκαίων στόχων και ανάπτυξης στρατηγικών για την υλοποίησή τους».²⁴

Οι επόμενες δύο διαστάσεις, *θεσμικός πατριωτισμός* και *ενδο-ομαδικός πατριωτισμός*, απορρέουν από την παλιά διάκριση μεταξύ του δημοσίου συμφέροντος και των επιμέρους συμφερόντων. Ο θεσμικός πατριωτισμός καθίσταται ο κυρίαρχος κανόνας όταν οι κοινωνικοί θεσμοί ενθαρρύνουν και ανταμείβουν την ενσωμάτωση των ατόμων σε συλλογικότητες και την ίδια την κοινωνία και επιβραβεύουν τη συλλογική δράση και τη διανομή των πόρων.²⁵ Αυτές οι κοινωνίες διαθέτουν χαρακτηριστικά όπως: δυνατές, καλοδιαρθρωμένες και συνεκτικές ομάδες, δίνουν έμφαση στην εξάρτηση από την ομάδα και προκρίνουν τους ομαδικούς στόχους έναντι των ατομικών, «θεωρούν τα καθήκοντα και τις κοινωνικές υποχρεώσεις ως σημαντικές παραμέτρους της συμπεριφοράς». Οι πρακτικές θεσμικού πατριωτισμού προάγουν μια δυναμική και ενεργητική κοινωνία των πολιτών, την οικονομική ευημερία, την ανταγωνιστικότητα και τις υψηλές επιδόσεις στην επιστημονική έρευνα και στην καινοτομία.²⁶ Εξυπακούεται λοιπόν ότι τέτοια περιβάλλοντα είναι «πιθανόν λιγότερο διεφθαρμένα», εφόσον οι ομαδικοί και κοινωνικοί στόχοι διαθέτουν προβάδισμα έναντι των ατομικών. Το αντίθετο ισχύει σε κοινωνίες με χαμηλά επίπεδα θεσμικού πατριωτισμού.²⁷

Ο *ενδο-ομαδικός πατριωτισμός* συνδέεται με αυτό που αποκλήθηκε από τον Έντουαρντ Μπάρνφιλντ ως «οικογενειακός αμοραλισμός», μια κουλτούρα δηλαδή λειψή σε δημόσιες αξίες, που ωστόσο προωθεί τους οικογενειακούς δεσμούς.²⁸ Η κοινωνία των πολιτών είναι ασθενής και κατακερματισμένη, η αφοσίωση στην ευρύτερη κοινωνία είναι αναιμική, ενώ αυτό που προέχει είναι η αφοσίωση και η αφομοίωση του ατόμου στην οικογένεια, στο σόι ή στην εθνοτική ομάδα. «Σε μια κοινωνία οικογενειακού

²³ Seleim & Bontis, *ό.π.*, σελ. 169.

²⁴ Neal Ashkanasy κ.ά., "Future orientation", στο *Culture, leadership, and organizations*, *ό.π.*, σελ. 285.

²⁵ Mansour Javidan, Robert J. House & Peter W. Dorman, "A nontechnical summary of GLOBE findings", στο *Culture, leadership, and organizations*, *ό.π.*, σελ. 30.

²⁶ Michele J. Gelfand, Dharm P. S. Bhawuk, Lisa Hisae Nishii & David J. Bechtold, "Individualism and collectivism", στο *Culture, leadership, and organizations*, *ό.π.*, σσ. 438-512.

²⁷ Seleim & Bontis, *ό.π.*, σελ. 170.

²⁸ Έντουαρντ Μπάρνφιλντ, *Η ηθική βάση μιας καθυστερημένης κοινωνίας*, μτφρ. Φώτης Κοκαβέσης, Επίκεντρο, Αθήνα, 2014 (1958). (Σ.τ.μ.)

αμοραλισμού», σημειώνει ο Μπράνφιλντ, «κανένας δεν θα προωθήσει το ομαδικό ή το δημόσιο συμφέρον, εκτός και εάν επωφελείται ο ίδιος προσωπικά».²⁹ Επιπλέον, στις κοινωνίες ενδο-ομαδικού πατριωτισμού δίνεται ελάχιστη έμφαση στην επιστημονική έρευνα και στην καινοτομία, η παραβίαση των κανόνων αντιμετωπίζεται με απάθεια, με τις «διαθέσεις και τις προσωπικές ανάγκες να επηρεάζουν καθοριστικά τη συμπεριφορά». Ο νεποτισμός και οι παράνομες συναλλαγές και πρακτικές γίνονται αποδεκτές από τη στιγμή που προωθούν ατομικούς ή ενδο-ομαδικούς στόχους.³⁰ Τέτοιες κουλτούρες «εφαρμόζουν δύο μέτρα και δύο σταθμά για διαφορετικές ομάδες και περιστατικά» και επομένως χαρακτηρίζονται «από υψηλά επίπεδα διαφθοράς». Με άλλα λόγια, όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο ενδο-ομαδικού πατριωτισμού τόσο υψηλότερος είναι ο βαθμός διαφθοράς· όσο χαμηλότερο είναι το επίπεδο αυτού του τύπου πατριωτισμού τόσο μικρότερη είναι η έκταση της διαφθοράς.³¹

Επόμενη διάσταση στην τυπολογία ΓΚΛΟΟΥΜΠ είναι ο *ανθρωπισμός*, που ορίζεται ως ο βαθμός στον οποίο μια κοινωνία ενθαρρύνει και ανταμείβει τη δικαιοσύνη, την καλοσύνη, τη γενναιοδωρία, την ευγένεια και την αλtruιστική συμπεριφορά. Περιβάλλοντα υψηλού ανθρωπιστικού προσανατολισμού πριμοδοτούν την αρμονία, τη φιλικότητα, τις ευαισθησίες και μια κουλτούρα αλληλοϋποστήριξης, ενώ, αντιθέτως, τα περιβάλλοντα χαμηλού ανθρωπιστικού προσανατολισμού επιδεικνύουν έλλειψη ενδιαφέροντος για τον άλλον, επιθετικότητα στο διάλογο και προώθηση του ατομικού συμφέροντος, όπως επίσης κυνήγι της απόλαυσης, της άνεσης και πρόκριση της αυτοαπασχόλησης.³² Οι Σελέιμ και Μπόντις ισχυρίζονται ότι «όσες κοινωνίες διακρίνονται για τον ανθρωπιστικό προσανατολισμό τους είναι λιγότερο διεφθαρμένες». Το αντίθετο ισχύει για τα περιβάλλοντα χαμηλού ανθρωπιστικού προσανατολισμού· τείνουν να είναι περισσότερο διεφθαρμένα.³³

Η *αποδοτικότητα* είναι η έκτη πολιτισμική διάσταση. Σύμφωνα με τον Μανσούρ Τζάβινταν, η εστίαση στην αποδοτικότητα «αντανακλά το βαθμό στον οποίο μια κοινότητα ενθαρρύνει και ανταμείβει την καινοτομία, τις υψηλές προδιαγραφές και τη συνεχή βελτίωση των επιδόσεων». Περισσότερο μάλλον και από τις άλλες διαστάσεις, ο προσανατολισμός στην επίδοση «επιδρά καθοριστικά στον τρόπο που μια κοινότητα αντιμετωπίζει τις προκλήσεις προσαρμογής στο εξωτερικό περιβάλλον και συνοχής στο εσωτερικό». Όσες κοινωνίες στοχεύουν σε υψηλές επιδόσεις δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στις επιτυχίες κάποιου παρά στο ποιος είναι, προωθούν την ανταγωνιστικότητα, δίνουν αξία στην ανάληψη πρωτοβουλιών, έχουν μια στάση ζωής του τύπου «μπορώ να κάνω τα πάντα» και διακρίνονται από μια αίσθηση κατεπείγοντος, όταν πρόκειται για τη λήψη αποφάσεων και την αντιμετώπιση προκλήσεων. Συγκριτικά με αυτές, όσες κουλτούρες προσανατολίζονται σε χαμηλές επιδόσεις, ευδοκιμούν βασιζόμενες στις ενδο-ομαδικές και οικογενειακές

²⁹ Οι απόψεις του Μπράνφιλντ παρατίθενται στο Σέιμουρ Μάρτιν Λίπσετ & Γκάμπριελ Σάλμαν Λεντς, «Διαφθορά, κουλτούρα και αγορές», στο *Οι πολιτισμικές αξίες και η σημασία τους στην ανθρώπινη πρόοδο*, ό.π., σελ. 223.

³⁰ Michele J. Gelfand κ.ά., "Individualism and collectivism", στο *Culture, leadership, and organizations*, ό.π., σελ. 454.

³¹ Seleim & Bontis, ό.π., σσ. 171 & 179.

³² Hayat Kabasakal & Muzaffer Bodur, "Humane orientation in societies, organizations, and leader attributes", στο *Culture, leadership, and organizations*, ό.π., σελ. 570.

³³ Seleim & Bontis, ό.π., σελ. 177.

σχέσεις, δίνουν μεγάλη σημασία στις χαρές της ζωής, θεωρούν την αμοιβή που συναρτάται από την απόδοση υπονομευτική του καλού κλίματος, έχουν μια πολυχρονική³⁴ στάση απέναντι στο χρόνο και ενδιαφέρονται περισσότερο για το ποιος είναι κάποιος παρά για τα επιτεύγματά του. Αυτές οι κοινωνίες «αντιλαμβάνονται το χρόνο ως έναν κυκλικό και αέναο πόρο και, συνεπώς, δεν βιάζονται να ολοκληρώσουν τις εργασίες τους. Ο χρόνος είναι για να τον χαίρεσαι, όχι για να αγχώνεσαι».³⁵ Εμπειρικές έρευνες επιβεβαιώνουν αυτές τις παρατηρήσεις: «Όσο περισσότερες είναι οι πρακτικές έμφασης στην αποδοτικότητα τόσο χαμηλότερο είναι το επίπεδο διαφθοράς». Η μικρή συχνότητα εμφάνισης των πρακτικών προσανατολισμού στην αποδοτικότητα παραπέμπει σε υψηλότερα επίπεδα διαφθοράς.³⁶

Η έβδομη διάσταση είναι η *κατανομή εξουσίας*: ο βαθμός στον οποίο τα μέλη μιας συλλογικότητας πιστεύουν ότι η εξουσία πρέπει να διανέμεται ισότιμα. Αυτό έχει να κάνει με τον τρόπο καταμερισμού της εξουσίας και τον τρόπο αντίδρασης των μελών στην επίδειξη της εξουσίας, της κοινωνικής θέσης και της αυθεντίας. Κοινωνίες με μεγάλη ανισοκατανομή εξουσίας εμφανίζουν ταξική διαστρωμάτωση, περιορισμένη ταξική κινητικότητα, ασθενείς πολιτικές ελευθερίες, δημόσια διαφθορά, τοπικοποιημένα συστήματα πληροφόρησης και μια αισθητή ανάγκη για έλεγχο των πόρων. Κοινωνίες με μικρή ανισοκατανομή εξουσίας διαθέτουν εκτεταμένη μεσαία τάξη, πληθυσμό με υγιή και καλοδουλεμένη αίσθηση δυσπιστίας απέναντι στην εξουσία, παρέχουν διάχυση της πληροφορίας, σημαντικές πολιτικές ελευθερίες και υψηλή ανιούσα κοινωνική κινητικότητα.³⁷ Οι Σελέιμ και Μπόντις ανακαλύπτουν μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ της κατανομής της εξουσίας και της διαφθοράς: «Κοινωνίες με μεγάλη ανισοκατανομή εξουσίας είναι πιο διεφθαρμένες» από αυτές με μικρή.³⁸

Μια ακόμα πολιτισμική διάσταση είναι η *αποφασιστικότητα*. Πρόκειται, σύμφωνα με την Ντεν Χάρτοχ, για το «βαθμό στον οποίο τα άτομα μέσα σε οργανισμούς ή κοινωνίες είναι επιβλητικά, σκληρά, κυριαρχικά και επιθετικά στις κοινωνικές σχέσεις». Η αποφασιστικότητα είναι πιο φευγαλέα και πολύ πιο περίπλοκη στον υπολογισμό της από τις προηγούμενες διαστάσεις. Γενικά μιλώντας, κοινωνίες ισχυρής αποφασιστικότητας εκτιμούν τις κυριαρχικές και σκληροτράχηλες συμπεριφορές (όπως ο ανταγωνισμός), ανταμείβουν το πνεύμα επίδοσης, δίνουν αξία στην άμεση και χωρίς περιστροφές επικοινωνία, δρουν καιροσκοπικά και αντιμετωπίζουν τους άλλους ως καιροσκόπους. Στο άλλο άκρο του φάσματος (σε κοινωνίες με χαμηλή βαθμολογία αποφασιστικότητας) είναι πιθανό να παρατηρηθεί αποδοκιμασία της σκληρής και κυριαρχικής συμπεριφοράς· έμφαση στην

³⁴ Στις πολυχρονικές κουλτούρες οι άνθρωποι αρέσκονται να κάνουν πολλά πράγματα την ίδια στιγμή, δεν ενοχλούνται όταν τους διακόπτουν κατά τη διάρκεια της εργασίας τους, αλλάζουν τα σχέδιά τους ανάλογα με τη διάθεση της στιγμής, δεν ανησυχούν για τις προθεσμίες, δανείζονται και δανείζουν πράγματα συχνά και διατηρούν μακροχρόνιες προσωπικές σχέσεις. Βλέπε: Edward T. Hall & Mildred Reed Hall, *Understanding cultural differences: Germans, French and Americans*, Intercultural Press, Βοστόνη, Μασαχουσέτη, 1990.

³⁵ Mansour Javidan, "Performance orientation", στο *Culture, leadership, and organizations*, ό.π., σσ. 239-245.

³⁶ Seleim & Bontis, ό.π., σελ. 177.

³⁷ Dale Carl, Vipin Gupta & Mansour Javidan, "Power distance", στο *Culture, leadership, and organizations*, ό.π., σελ. 536.

³⁸ Seleim & Bontis, ό.π., σελ. 178.

ακεραιότητα, στην αρμονία, στην αλληλεγγύη και στην ποιότητα ζωής· μια τάση να αντιμετωπίζονται γενικά οι άνθρωποι ως άξιοι εμπιστοσύνης και εγγενώς καλοί· και σεβασμός για την παράδοση και την αρχαιότητα. Ωστόσο, η Ντεν Χάρτοχ επιστράτη την προσοχή μας στο ότι «κάποιος πρέπει να έχει υπόψη του ότι η κουλτούρα κάθε κοινωνίας είναι προφανώς ιδιαίτερος σύνθετος για να παρουσιαστεί μονοδιάστατα ή με απλοϊκούς όρους μαύρου-άσπρου».³⁹ Η προειδοποίησή της επιβεβαιώνεται από τους Σελέιμ και Μπόντις, οι οποίοι βρίσκουν ελάχιστα στοιχεία συσχέτισης «μεταξύ της συχνότητας εμφάνισης των πρακτικών αποφασιστικότητας και της διαφθοράς».⁴⁰

Αντλούμενος από την αρρενωπότητα (το αντίθετο του φεμινισμού) στον Χόφστεντε, ο *έμφυλος εξισωτισμός* αποτελεί την τελευταία διάσταση. Αυτός σχετίζεται με την ισότητα των φύλων, το βαθμό, δηλαδή, στον οποίο μια κοινωνία έχει πετύχει να ελαχιστοποιήσει τις διαφοροποιήσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών στη λαϊκή συνείδηση και στους οργανισμούς –κοινοτήτες, εκκλησίες, χώρους εργασίας–, όπως επίσης και στο σπίτι. Παρόμοια επίπεδα εκπαίδευσης, εγγραμματοσύνης και αμοιβής μεταξύ ανδρών και γυναικών, ίδιος αριθμός γυναικών και ανδρών σε θέσεις ευθύνης, πιο ισόρροπη αναλογία των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και μειωμένος επαγγελματικός διαχωρισμός είναι μερικοί από τους δείκτες έντονου έμφυλου εξισωτισμού. Με τη σειρά τους, κοινωνίες ασθενούς έμφυλου εξισωτισμού εμφανίζουν χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης, εγγραμματοσύνης, κοινωνικής θέσης και αμοιβής για τις γυναίκες, όπως επίσης και μικρότερο αριθμό εργαζόμενων γυναικών σε ηγετικές θέσεις ή θέσεις λήψης αποφάσεων. Ωστόσο, όπως σημειώνουν οι Σίνθια Γ. Έμριχ, Φλοράνς Λ. Ντένμαρκ και Ντεν Χάρτοχ, η διάσταση του έμφυλου εξισωτισμού είναι πολύ πρόσφατη και για αυτό απαιτούνται περισσότερες έρευνες προτού καταλήξουμε σε ασφαλέστερα συμπεράσματα.⁴¹ Όπως και στην περίπτωση της αποφασιστικότητας, τα εμπειρικά δεδομένα των Σελέιμ και Μπόντις «δεν επιβεβαιώνουν κάποια συσχέτιση μεταξύ των πρακτικών έμφυλης διαφοροποίησης και της διαφθοράς».⁴²

Ταξινομώντας τη σύγχρονη Ελλάδα

Η Ελλάδα είναι μία από της εξήντα δύο χώρες που περιελήφθησαν στη μελέτη ΓΚΛΟΟΥΜΠ. Η ομάδα ΓΚΛΟΟΥΜΠ χρησιμοποίησε δύο ομάδες ερωτηματολογίων καταρτισμένων έτσι ώστε να ανακαλύψουν, να μετρήσουν και να αποτιμήσουν τους κοινωνιακούς, οργανωσιακούς και ηγεσιακούς παράγοντες που σχετίζονται με τη μελέτη των εννέα πολιτισμικών διαστάσεων. Οι ίδιες ομάδες ερωτηματολογίων χρησιμοποιήθηκαν για όλες τις χώρες. Ο Πίνακας 1 συμπληρώθηκε με στοιχεία που παρουσιάστηκαν στη μελέτη ΓΚΛΟΟΥΜΠ.⁴³

³⁹ Den Hartog, "Assertiveness", στο *Culture, leadership, and organizations*, ό.π., σελ. 405.

⁴⁰ Seleim & Bontis, ό.π., σελ. 178.

⁴¹ Cynthia G. Emrich, Florence L. Denmark & Deanne N. Den Hartog, "Cross-cultural differences in gender egalitarianism: implications for societies, organizations, and leaders", στο *Culture, leadership, and organizations*, ό.π., σσ. 359-362.

⁴² Seleim & Bontis, ό.π., σελ. 178.

⁴³ Robert J. House κ.ά. επιμ., *Culture, leadership, and organizations*, ό.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Οι βαθμολογίες της Ελλάδας
στις εννέα πολιτισμικές διαστάσεις
του προγράμματος ΓΚΛΟΟΥΜΠ

<i>Διάσταση</i>	<i>Βαθμολογία</i>
Αποφυγή αβεβαιότητας	3.39
Μελλοντικός προσανατολισμός	3.40
Θεσμικός πατριωτισμός	3.25
Ενδο-ομαδικός πατριωτισμός	5.27
Ανθρωπισμός	3.34
Αποδοτικότητα	3.20
Κατανομή εξουσίας	5.40
Αποφασιστικότητα	4.58
Έμφυλος εξισωτισμός	3.48

Φαίνεται ότι σε καθεμιά από τις εννέα πολιτισμικές διαστάσεις, η γενική βαθμολογία της Ελλάδας προδίδει μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ των εθνικών πολιτισμικών πρακτικών και της διαφθοράς, ακόμα και στις δύο εκείνες διαστάσεις (αποφασιστικότητα και έμφυλος εξισωτισμός) για τις οποίες η επιστημονική βιβλιογραφία δεν είναι ξεκάθαρη όσον αφορά την επίδραση της κουλτούρας στη διαφθορά. Στις πέντε από τις επτά πρώτες διαστάσεις (αποφυγή αβεβαιότητας, μελλοντικός προσανατολισμός, θεσμικός πατριωτισμός, ανθρωπισμός και αποδοτικότητα) οι υψηλότερες βαθμολογίες συνδέονται με λιγότερη διαφθορά. Το αντίθετο ισχύει για τις άλλες δύο διαστάσεις (ενδο-ομαδικός πατριωτισμός και κατανομή εξουσίας) – οι υψηλότερες βαθμολογίες μαρτυρούν μεγαλύτερα επίπεδα διαφθοράς. Αναφορικά με την πολιτισμική διάσταση της αποφυγής αβεβαιότητας, η Ελλάδα βαθμολογήθηκε με 3.39, καταλαμβάνοντας την 58η θέση στον κόσμο. Η Ελβετία κατατάχθηκε στην κορυφή με 5.37 και η Ρωσία έλαβε την τελευταία θέση με 2.88. Η κατάσταση είναι παρόμοια, αν και όχι τόσο άσχημη, στον μελλοντικό προσανατολισμό. Το 3.40 της Ελλάδας είναι συγκρίσιμο με εκείνο της Γεωργίας και της Βενεζουέλας. Η Σιγκαπούρη είναι η περισσότερο προσανατολισμένη στο μέλλον κοινωνία (5.07), ακολουθούμενη από την Ελβετία (4.73) και τη Νότια Αφρική (4.64). Η Ρωσία κατατάσσεται ξανά τελευταία (2.88). Η Ελλάδα βρίσκεται στην τελευταία θέση (3.25) στον θεσμικό πατριωτισμό. Η Σουηδία κατατάσσεται στην υψηλότερη θέση (5.22), ακολουθούμενη από τη Νότια Κορέα (5.20) και την Ιαπωνία (5.19).

Η Ελλάδα κατατάσσεται τρίτη από το τέλος (3.34) στον ανθρωπισμό – μόνο η Γερμανία (3.18) και η Ισπανία (3.32) βρέθηκαν χαμηλότερα. Η Ζάμπια (5.23) εμφανίζεται ως η κοινωνία που εκτιμά περισσότερο τη δικαιοσύνη και την αλτρουιστική συμπεριφορά. Ωστόσο, η Ελλάδα, κατατάσσεται ξανά τελευταία όταν αναφερόμαστε στην αποδοτικότητα, με βαθμολογία 3.20, πολύ κοντά στη Βενεζουέλα (3.32) και στη Ρωσία (3.39). Για μια ακόμα φορά, η Ελβετία (4.94) κατατάσσεται στην κορυφή, με τη Σιγκαπούρη (4.93) να έρχεται δεύτερη.

Στις δύο διαστάσεις, ενδο-ομαδικός πατριωτισμός και κατανομή εξουσίας, για τις οποίες ισχύει «όσο υψηλότερη βαθμολογία τόσο μεγαλύτερη διαφθορά», η Ελλάδα βρίσκεται στο μέσο του δείγματος (5.27) και στην 21η θέση (5.40) αντίστοιχα. Το Μαρόκο, το Ιράν και η Νιγηρία είναι στις

υψηλότερες θέσεις, ενώ η Δανία, η Νέα Ζηλανδία και η Ολλανδία στις χαμηλότερες.

Τέλος, ακόμα και στις διαστάσεις της αποφασιστικότητας και του έμφυλου εξισωτισμού, για τις οποίες δεν έχει επιβεβαιωθεί καμία συσχέτιση μεταξύ κουλτούρας και διαφθοράς, η Ελλάδα τα πηγαίνει και πάλι άσχημα. Μια υψηλή βαθμολογία στην αποφασιστικότητα συνδέεται με επιθετική συμπεριφορά και μια χαμηλή βαθμολογία στον έμφυλο εξισωτισμό παραπέμπει στο χαμηλό κύρος των γυναικών. Με βαθμολογία 4.58, η Ελλάδα κατατάσσεται ανάμεσα στις πρώτες εννέα πιο επιθετικές κοινωνίες (η βαθμολογία 4.89 εξασφαλίζει στην Αλβανία την κορυφή), ενώ με βαθμολογία 3.48 κατατάσσεται κοντά στον μέσο όρο του έμφυλου εξισωτισμού. Οι Ελβετοί, οι Νεοζηλανδοί και οι Σουηδοί εμφανίζονται να επιδεικνύουν τη λιγότερο αποφασιστική συμπεριφορά. Η Νότια Κορέα, το Κουβέιτ και η Αίγυπτος κατατάσσονται τελευταίες στο ζήτημα της ισότητας των δύο φύλων, ενώ η Ουγγαρία, η Ρωσία και η Πολωνία κατατάσσονται στην κορυφή.

Με λίγα, ποιοτικά κατά βάση, στοιχεία μπορεί να διασαφηνιστούν αυτά τα στατιστικά δεδομένα και να τεθεί εντός κατάλληλου πλαισίου η επίδραση της κουλτούρας στη διαφθορά. Δείγματα συμπεριφορών που βγάζουν μάτι αφθονούν σε κάθε πεδίο της ελληνικής κοινωνίας. Ένας παρατηρητής που αποφασίζει να επισκεφτεί μια κρατική υπηρεσία θα δει δημοσίους υπαλλήλους να προσέρχονται στη δουλειά καθυστερημένοι, να αποχωρούν πρόωρα, να βγαίνουν έξω για μικροδουλειές τους και να κάνουν διαλείμματα όποτε να 'ναι, υποχρεώνοντας τους συναλλασσόμενους, προκειμένου να εξυπηρετηθούν, να περιμένουν ώρες σε συνωστισμένους χώρους γεμάτους καπνό. Υπερχειλίζοντες κάδοι απορριμμάτων και οχήματα σταθμευμένα σε στενά και ανισοϋπή πεζοδρόμια, προοριζόμενα εκ του νόμου για περπάτημα, καθιστούν τους δρόμους εφιάλτη για τους πεζούς. Άτομα με ειδικές ανάγκες και καθηλωμένα σε αναπηρικά αμαξίδια βρίσκονται αντιμέτωπα με μια επικίνδυνη αποστολή. Η χρήση αποκλεισμένων δρόμων ή η οδήγηση ανάποδα σε μονόδρομους αποτελούν συνήθη φαινόμενα που απειλούν την ασφάλεια των πολιτών. Πολύ σπάνια βλέπει κάποιος αστυνομικούς να βεβαιώνουν κλήσεις ή να λαμβάνουν μέτρα για τη βελτίωση της κατάστασης. Παλαιότερα είχε γραφεί στον Τύπο ότι, πέρα από κάθε έννοια ιατρικής δεοντολογίας, οδηγοί του ΕΚΑΒ αναλάμβαναν οι ίδιοι την ευθύνη, ερήμην του ιατρικού προσωπικού, να προσδιορίζουν ποια από τα αναφερόμενα περιστατικά ή τις κατεπείγουσες κλήσεις συνιστούσαν επείγον περιστατικό και έχριζαν άμεσης δράσης και ποια όχι. Ο εκπρόσωπος του σωματείου δικαιολόγησε τους εργαζόμενους, θεωρώντας υπεύθυνη την κυβέρνηση που αδυνατεί να ικανοποιήσει τα αιτήματα των οδηγών για υψηλότερες αποδοχές και άλλα επιδόματα. Περιστατικά όπως αυτό αποτελούν κοινό τόπο και συντελούνται σε καθημερινή βάση, όταν οι συναλλασσόμενοι έρχονται σε επαφή με τις κρατικές υπηρεσίες και τις μονάδες περίθαλψης. Το κάπνισμα απαγορεύεται στα δημόσια κτίρια, αλλά ο κόσμος ανάβει τσιγάρα σε αίθουσες αναμονής νοσοκομείων, γραφεία και άλλους εσωτερικούς χώρους. Όταν ωστόσο οι συναλλασσόμενοι, οι πελάτες ή το κοινό συμμορφώνονται με το νόμο, δεν είναι ασύνηθες για τους δημόσιους ή ιδιωτικούς υπάλληλους να καπνίζουν πίσω από το ταμείο ή το γραφείο.

Με την αποκατάσταση της λαϊκής κυριαρχίας και της δημοκρατίας το 1974, βασικές πολιτικές ελευθερίες, όπως η ελευθερία του λόγου, του Τύπου και της συνάθροισης, προστατεύθηκαν συνταγματικά. Ωστόσο, ο Τύπος στην

Ελλάδα σήμερα μετά βίας μπορεί να χαρακτηριστεί ελεύθερος. Για παράδειγμα, αντί το κράτος να ελέγξει ποινικά τους πιθανούς φοροφυγάδες της επονομαζόμενης λίστας Λαγκάρντ, αποφάσισε να ασκήσει δίωξη στον δημοσιογράφο που την αποκάλυψε. Ουσιώδη δικαιώματα, θεμελιωτικά του κράτους δικαίου, όπως το δικαίωμα σε μια δίκαιη και γρήγορη δίκη, υπολείπονται ακόμη των προσδοκιών. Πολυάριθμοι αναλυτές έχουν αναδείξει την αναποτελεσματικότητα του κράτους δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα. Για παράδειγμα, ο καθηγητής Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης Πάυλος Ελευθεριάδης αναφέρει ότι, αν και η χώρα διαθέτει ένα άρτια διαρθρωμένο νομικό σύστημα και μια ισχυρή συνταγματική παράδοση, υπάρχουν σοβαρές αδυναμίες στο επίπεδο της εφαρμογής των νόμων. Κατά συνέπεια, οι υπάρχοντες νόμοι δεν εφαρμόζονται, τα δικαστήρια και οι υπόλοιποι θεσμοί επιβολής του νόμου δεν έχουν κατορθώσει να ξεριζώσουν τη διαφθορά και το νομικό σύστημα δεν αποδίδει δικαιοσύνη στον κατάλληλο χρόνο.⁴⁴ Ο πρώην Πρόεδρος του Αρείου Πάγου Βασίλειος Κόκκινος διατυπώνει την ίδια θέση. Υποστηρίζει ότι, αν και η δικαστική εξουσία είναι συνταγματικά ισότιμη με τις άλλες δύο, στην πράξη, ο ρόλος της δεν ανταποκρίνεται στο γράμμα και στο πνεύμα του νόμου. Ο Κόκκινος παραδέχεται χωρίς δυσκολία ότι τα ελληνικά δικαστήρια δεν έχουν κατοχυρώσει την ισονομία, αποδίδοντας αυτή την αποτυχία στις αθέμιτες παρεμβάσεις της εκτελεστικής εξουσίας και στη φασαριόζικη ατμόσφαιρα που διαμορφώνουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης της χώρας.⁴⁵ Οι Έλληνες δεν τρέφουν μεγάλο σεβασμό για τα δικαστήρια: Έρευνα του Ευρωβαρόμετρου αποκάλυψε ότι σε ποσοστό 56% δεν εμπιστεύονται το δικαστικό σύστημα της χώρας.⁴⁶

Τέλος, η Ελλάδα διαθέτει σχεδόν όλα τα χαρακτηριστικά που συνδέονται με τον ενδο-ομαδικό πατριωτισμό. Σε ένα ιδιαίτερα οξυδερκές άρθρο δημοσιευμένο το 1965, η Αδαμαντία Πόλις σημειώνει ότι οι Έλληνες προσδιορίζουν τους εαυτούς τους «με όρους ομαδικού ανήκειν»: οικογένεια, χωριό, ενορία. «Στην Ελλάδα, οι στάσεις και οι τρόποι συμπεριφοράς αναπτύσσονται αναφορικά προς συγκεκριμένους ανθρώπους ή ομάδες αποτελούμενες από συγκεκριμένα άτομα». Επιπλέον, υποστήριξε ότι «η αντικειμενικότητα και η αμεροληψία», όπως επίσης οι συλλογικές αξίες και το ενδιαφέρον για την ευρύτερη κοινωνία είναι πολύ λιγότερο σημαντικά από ό,τι η αφοσίωση στην ενδο-ομάδα. Ο Έλληνας, ισχυρίστηκε η Πόλις, «δεν λογοδοτεί στον εαυτό του, αλλά στην ομάδα της οποίας αποτελεί οργανικό στοιχείο». Ως τέτοιες, η σύνδεση και η ταύτιση με την ομάδα οδηγούν σε ένα αίσθημα «έλλειψης ατομικής ευθύνης». Στην ελληνική κουλτούρα, κατέληξε, «η ευθύνη κάποιου αποκτά νόημα μόνο εντός του πλαισίου εκπλήρωσης των καθηκόντων του και τήρησης των δεσμεύσεών του».⁴⁷ Η είσοδος της Ελλάδας στην ΕΕ και η έκθεσή της στις θεσμικά πατριωτικές κουλτούρες της Βόρειας Ευρώπης φαίνεται ότι έχουν συμβάλει ελάχιστα στην αλλαγή του «οικογενειακού αμοραλισμού» της ελληνικής κοινωνίας. Στο βαθμό που όντως

⁴⁴ Πάυλος Ελευθεριάδης, «Συνταγματική μεταρρύθμιση και κράτος δικαίου στην Ελλάδα», στο Κέβιν Φέδεροτσου επιμ., *Πολιτική στην Ελλάδα: η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, μτφρ. Γιώργος Νιάρχος, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα, 2007, σελ. 150.

⁴⁵ Βασίλειος Κόκκινος, «Ο ρόλος της δικαιοσύνης στην αντιμετώπιση της διαφθοράς», στο *Κράτος και διαφθορά*, μτφρ.-επιμ. Αλεξάνδρα Π. Νικολοπούλου, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σσ. 223-237.

⁴⁶ Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 10 Σεπτεμβρίου 2009.

⁴⁷ Adamantia Pollis, "Political implications of the modern Greek concept of self", *The British Journal of Sociology*, 1965, 16(1):29-47.

συντελέστηκε κάποια αλλαγή, προσέλαβε τη μορφή ακραίου ατομισμού. Κάποιος φροντίζει τον εαυτό του και την πυρηνική του οικογένεια. Η εκτεταμένη οικογένεια, που κάποτε ήταν σημαντική, δεν είναι πλέον. Ο ενδο-ομαδικός πατριωτισμός δεν δίνει έμφαση στην επιστημονική έρευνα και στην καινοτομία. Ενδεικτικό αυτής της κατάστασης είναι ότι, σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Δείκτη Καινοτομίας, η Ελλάδα λαμβάνει τη χαμηλότερη σχετική βαθμολογία ανάμεσα στις χώρες της ΕΕ.⁴⁸ Παρ' όλες τις περιστασιακές εξαιρέσεις, κανένα ελληνικό πανεπιστήμιο δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο των τριακοσίων καλύτερων ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης στον κόσμο.

Φθάνοντας στις ρίζες

Όπως η πλειονότητα των κοινωνικών φαινομένων, έτσι και η κουλτούρα δεν αποτελεί ανεξάρτητη μεταβλητή, με τις αιτίες ή τους παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη και εξέλιξή της να ποικίλλουν. Ωστόσο, οι κοινωνικοί επιστήμονες φαίνεται να συμφωνούν ότι η γεωγραφία, η θρησκεία, η οικονομική ανάπτυξη, η κοινωνική δομή, ο έλεγχος των πόρων, το πολιτικό σύστημα και η ιστορική κληρονομιά είναι ορισμένοι από τους πλέον σημαντικούς παράγοντες διαμόρφωσης της κουλτούρας. Η σπουδαιότητα και η κρισιμότητα αυτών των παραγόντων ποικίλλουν ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της κάθε περίπτωσης. Στην περίπτωση της Ελλάδας, τέσσερις αλληλένδετοι, συμπληρωματικοί και συχνά συγκρουόμενοι παράγοντες συνεχίζουν να πλάθουν τον εθνικό ψυχισμό και μαζί με αυτόν τις πολιτισμικές εκείνες πρακτικές-κλειδιά που συντείνουν στη διαφθορά. Αυτοί είναι η γεωγραφία, η θρησκεία, η ιστορική κληρονομιά και οι κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού.

Ο όρος *γεωγραφία* δεν χρησιμοποιείται εδώ απλώς με την έννοια ενός συγκεκριμένου σημείου στον πλανήτη, αλλά με την ευρύτερη έννοια του κλίματος, των φυσικών πόρων, της τοπογραφίας και της ευρύτερης περιφέρειας. Η γεωγραφία από μόνη της δεν μπορεί να ερμηνεύσει την πολιτισμική ποικιλομορφία, αλλά όπως ισχυρίζεται ο Τζάρεντ Ντάιαμοντ, «Οι εντυπωσιακές διαφορές που προκύπτουν μακροπρόθεσμα ανάμεσα στις ιστορίες λαών από διαφορετικές ηπείρους οφείλονταν και οφείλονται όχι σε έμφυτες διαφορές ανάμεσα στους ίδιους τους λαούς, αλλά σε διαφορές στο περιβάλλον τους».⁴⁹ Η Ελλάδα καταλαμβάνει έναν πολύ ευαίσθητο και στρατηγικά εντοπισμένο γεωγραφικό χώρο. Η τεράστια ακτογραμμή και το ευχάριστο μεσογειακό κλίμα προσείλκυσαν εισβολείς από τόσο μακριά όσο η Κεντρική Ασία, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε κοιλάδες, υψίπεδα και φαράγγια. Όπως ακριβώς η έρημος στη Μέση Ανατολή κράτησε τους πληθυσμιακούς θύλακες απομονωμένους, έτσι συνέβη και με τα ψηλά και αδιαπέραστα βουνά στη Βαλκανική χερσόνησο. Αν και αρκετές πόλεις ή χωριά βρίσκονταν πολύ κοντά το ένα στο άλλο, τα φυσικά εμπόδια κατέστησαν αδύνατη τη στενή τους

⁴⁸ Ο Παγκόσμιος Δείκτης Καινοτομίας εκδίδεται ετησίως από το Πανεπιστήμιο Κορνέλ, τη διεθνή επιχειρηματική σχολή INSEAD και τον Παγκόσμιο Οργανισμό Πνευματικής Ιδιοκτησίας. Προκύπτει από τον μέσο όρο δύο επιχειρηματικών διαστάσεων: εισροές καινοτομίας (ποιότητα των πολιτικών θεσμών, ανθρώπινο κεφάλαιο, εκπαίδευση, έρευνα, υποδομές, σύνθετο επιχειρηματικό και αγοραίο περιβάλλον) και εκροές καινοτομίας (γνώση και τεχνολογία, δημιουργικότητα). Βλέπε: www.globalinnovationindex.org

⁴⁹ Τζάρεντ Ντάιαμοντ, *Όπλα, μικρόβια και ατσάλι: οι τύχες των ανθρώπινων κοινωνιών*, έκδοση αναθεωρημένη και επαυξημένη, μτφρ.-επιμ. Κατερίνα Γαρδίκια, Κάτοπτρο, Αθήνα, 2006, σελ. 491.

επαφή ή επικοινωνία. Έτσι, αυτές οι νησίδες γειτνιαζόντων πόλεων και χωριών διέθεταν τις δικές τους διαλέκτους, τα δικά τους έθιμα και τους δικούς τους προστάτες αγίους. Η μουσουλμανική κατάκτηση και η φύση του οθωμανικού συστήματος διοίκησης που επιβλήθηκε ευνόησαν περαιτέρω αυτή την κατάσταση εφόσον, σύμφωνα με το οθωμανικό σύστημα των *μιλλέτ*, οι υπόδουλοι υπήκοοι οργανώθηκαν βάσει της θρησκείας και όχι βάσει του τόπου. Πληθυσμοί διαφορετικών θρησκευμάτων που ζούσαν στο ίδιο χωριό ή στην ίδια πόλη είχαν εντούτοις ελάχιστες επαφές μεταξύ τους, εφόσον καθένας τους αποτελούσε μια ξεχωριστή οντότητα υπεύθυνη για την κουλτούρα, την εκπαίδευση, τη θρησκεία και τη συλλογή των φόρων της. Αυτές οι πρακτικές αναπαρήγαγαν και εμπέδωσαν τοπικιστικά και επαρχιώτικα συναισθήματα, θρέφοντας ισχυρές ενδο-ομαδικές ταυτότητες αποκλεισμού των άλλων.

Η πρωταρχική αστικοποίηση του ελληνικού πληθυσμού στην αυγή του 20ού αιώνα ελάχιστα συνέβαλε στην αλλαγή αυτών των τάσεων. Οι Έλληνες που εγκατέλειπαν τα μέρη τους ανασυνιστούσαν το κλίμα του χωριού, διαμένοντας στις ίδιες συνοικίες της Αθήνας, του Πειραιά ή της Θεσσαλονίκης. Συντοπίτες μαζεύονταν στο αγαπημένο τους καφενείο, συζητούσαν για το τι είχαν αφήσει πίσω τους και παράλληλα ενημερώνονταν για τα τελευταία νέα του χωριού από συμπατριώτες τους που το είχαν επισκεφθεί πρόσφατα. Η κοινή καταγωγή ήταν τότε, και παραμένει και σήμερα, μια σχέση-κλειδί όταν πρόκειται για εύρεση εργασίας, έκδοση δανείου ή εισαγωγή στο νοσοκομείο. Όσοι Έλληνες μετανάστευσαν στην Αμερική, στην Αυστραλία και σε άλλες απομακρυσμένες χώρες διατήρησαν αρκετές από αυτές τις πρακτικές. Κοινότητες που ξεφύτρωσαν στη Νέα Υόρκη, στο Σαν Φρανσίσκο, στο Σίδνεϋ, στη Μελβούρνη και αλλού συγκροτήθηκαν έτσι ώστε να ενθυμούνται και να αναλογίζονται την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Σε αρκετές περιπτώσεις, προτού κάποιος θεωρηθεί μέλος μιας ομάδας έπρεπε να αποδείξει την καταγωγή από ένα συγκεκριμένο χωριό ή μια επαρχία.

Η *θρησκεία* είναι ένας ακόμα βασικός παράγοντας διαμόρφωσης της κουλτούρας. Ορισμένοι αισθάνονται ότι η επίδραση της θρησκείας είναι διαχρονική, συνιστώντας ουσιαστικά «τη σημαντικότερη πηγή αξιών».⁵⁰ Η Ορθοδοξία είναι η επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα. Ποσοστό περίπου 98% των Ελλήνων δηλώνουν ορθόδοξοι χριστιανοί. Η θρησκεία διαπερνά κάθε πτυχή της ζωής, ακόμα και εκείνων που δεν θρησκευούνται ενεργά. Όταν πρωτοϊδρύθηκε το ελληνικό κράτος, η θρησκεία θεωρούνταν εμπόδιο στη συγκρότηση μιας μοντέρνας δυτικότροπης οντότητας, αλλά μετέπειτα οι πολιτικές ελίτ της χώρας την εξέλαβαν «ως πολύτιμη παρακαταθήκη πολιτισμικών αξιών για την κατασκευή της εθνικής ταυτότητας και την ενοποίηση ανόμοιων εθνοτικών, θρησκευτικών και γλωσσικών ομάδων στο πλαίσιο των συνόρων των νέων εθνών-κρατών».⁵¹ Ο αντίκτυπος της Ορθοδοξίας στην ελληνική κουλτούρα είναι διττός: οργανωσιακός και δογματικός.

Σε αντίθεση με το Ρωμαιοκαθολικισμό, στον οποίο το Βατικανό είναι το διοικητικό κέντρο και ο Πάπας είναι η αδιαφιλονίκητη αυθεντία σε ζητήματα

⁵⁰ Μαριάνο Γκροντόνα, «Μια πολιτισμική τυπολογία για την οικονομική ανάπτυξη», στο *Οι πολιτισμικές αξίες και η σημασία τους στην ανθρώπινη πρόοδο*, ό.π., σελ. 121.

⁵¹ Ιωάννης Ν. Γρηγοριάδης, *Θρησκεία και εθνικισμός σε Ελλάδα και Τουρκία: μια «ιερά σύνθεση»*, μτφρ. Κοτσυφού Ελένη, επιμ. Ασημακοπούλου Δήμητρα, Επίκεντρο, Αθήνα, 2015, σελ. 26.

Δογματικής, η Ορθοδοξία είναι κατατετημημένη. Για μια σειρά από ιστορικούς λόγους που υπερβαίνουν το αντικείμενο της παρούσας εργασίας, η Ορθοδοξία είναι αποκεντρωμένη και εν πολλοίς εθνοτικά εντοπισμένη. Παρά το γεγονός ότι η Ορθοδοξία διαθέτει κατ' εκτίμηση τριακόσια εκατομμύρια πιστούς σε ολόκληρο τον κόσμο (το 15% της Χριστιανοσύνης), στερείται τόσο ενός πνευματικού όσο και ενός διοικητικού κέντρου. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως θεωρείται ως πρώτος μεταξύ ίσων μεταξύ των Ορθοδόξων Πατριαρχών, χωρίς ωστόσο να διαθέτει καμία διοικητική ή δογματική αρμοδιότητα.⁵² Αντιθέτως, η εξουσία εδράζεται στα τέσσερα πρεσβυγενή πατριαρχεία⁵³, τα πέντε αντίστοιχα νεοπαγή και τις πολλές αυτοκέφαλες και αυτόνομες Εκκλησίες σε ολόκληρο τον κόσμο, συμπεριλαμβανομένης της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος. Το ίδιο πρότυπο ακολουθείται σε εθνικό επίπεδο, με τους μητροπολίτες να διαθέτουν σημαντική ανεξαρτησία και εξουσία σε μια σειρά από διοικητικά και πνευματικά ζητήματα. Επίσης, στην πλειονότητά τους οι ορθόδοξες Εκκλησίες βίωσαν τον κομμουνισμό ή άλλες περιοριστικές συνθήκες στην πρόσφατη ιστορία τους. Εξαιτίας όλων αυτών των ιστορικών και δομικών συνθηκών, η Ορθοδοξία προσανατολίστηκε στην εκλέπτυνση των εκκλησιαστικών δογμάτων και παρήγαγε εκπληκτικές εικονογραφίες και κατανυκτικές υμνωδίες, αλλά υστερεί «στην αντιμετώπιση της μεταβαλλόμενης πραγματικότητας του καιρού μας».⁵⁴ Με τα λόγια του Νίκου Κοκοσαλάκη: «Η Ορθοδοξία δεν διαθέτει καμία πολιτική ή οικονομική ηθική που θα μπορούσε να εφαρμοστεί στον κόσμο».⁵⁵ Η Ορθόδοξη κοσμολογία αντιλαμβάνεται το χρόνο ως κυκλικό και αμετάτρεπτο και τον ατομικισμό ως μια «εκδήλωση βλάσφημου εγωτισμού που υπονομεύει το κοινοτικό πνεύμα της ενορίας και της θείας λειτουργίας της».⁵⁶ Είναι έκδηλη η «αμφιθυμία» και η έλλειψη ενθουσιασμού της Εκκλησίας αναφορικά με «τον ανταγωνισμό εννοούμενο ως μια επί ίσοις όροις μάχη, με διαφανείς κανόνες και ουδέτερες αρχές που προστατεύουν εξίσου τους πάντες». Αντιθέτως, διώξεις και άλλες μορφές καταστολής «εξέθρεψαν μια νοοτροπία κυνισμού και δυσπιστίας ως προς τις ίδιες τις έννοιες της αμεροληψίας και της έντιμης προσπάθειας για υπεροχή στο πλαίσιο κοινά συμφωνημένων κανόνων».⁵⁷ Κατά συνέπεια, η Ορθοδοξία τείνει να προάγει πρακτικές που δεν συνδέονται με το μέλλον, την επίδοση και τις συλλογικές στοχεύσεις –όπως ο σχεδιασμός, ο ανταγωνισμός, οι επίσημοι κανόνες και η συλλογική δράση–, αλλά δίνει αξία στις παραδοσιακές αντιλήψεις, στις μνήμες, στις δεσμεύσεις και στις παραδόσεις. Θέτοντάς το διαφορετικά, η Ορθοδοξία έχει παρελθοντικό προσανατολισμό: Τα ατομικά και συλλογικά εγχειρήματα «πρέπει να αποτιμώνται βάσει της

⁵² Μια περιεκτική πραγμάτευση των προκλήσεων της Ορθοδοξίας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης μπορείτε να βρείτε στο Victor Roudometof, Alexander Agadjanian & Jerry Pankhurst επιμ., *Eastern Orthodoxy in a global age: tradition faces the twenty-first century*, AltaMira Press, Γουόλντα Κρικ, Καλιφόρνια, 2005.

⁵³ Και τα τέσσερα πρεσβυγενή πατριαρχεία (Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων) βρίσκονται εγκατεστημένα σε χώρες με μικρό πληθυσμό χριστιανών.

⁵⁴ Αδαμαντία Πόλις, "Eastern Orthodoxy and human rights", *Human Rights Quarterly*, 1993, 15(2):342.

⁵⁵ Παρατίθεται στο Victor Roudometof, "Orthodoxy as a public religion in post-1989 Greece", στο *Eastern Orthodoxy in a global age*, ό.π., σελ. 93.

⁵⁶ Αχμέτ Βερίν & Θάνος Βερέμης, «Πρόλογος», στο *Θρησκεία και εθνικισμός σε Ελλάδα και Τουρκία*, ό.π., σελ. 13.

⁵⁷ Ελισάβετ Προδρόμου, "The ambivalent Orthodox", *Journal of Democracy*, 2004, 15(2):66.

εναρμόνισής τους με τα έθιμα και τις παραδόσεις της κοινωνίας, με την καινοτομία και την αλλαγή να νομιμοποιούνται βάσει της παρελθούσας εμπειρίας».⁵⁸ Αν και η ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία γλίτωσε από τα περισσότερα δεινά που κατατράχουν τις αδελφές Εκκλησίες της στην Ανατολική Ευρώπη, λίγοι θα διαφωνήσουν ότι και η ίδια εμφανίζει αρκετά από αυτά τα χαρακτηριστικά. Αν και η περίοδος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας έχει προ πολλού παρέλθει, σε ιερούς ναούς ανά την επικράτεια, δίπλα στην ελληνική σημαία, ανεμίζει ο δικέφαλος αετός, σύμβολο του Βυζαντίου.

Ωστόσο, η Ορθοδοξία, από τη φύση της, συνεισφέρει και η ίδια στη διάδοση πρακτικών που ευνοούν τη διαφθορά. Ο Προτεσταντισμός, ειδικά στην καλβινιστική εκδοχή του, θεωρεί ότι το άτομο είναι προσωπικά υπόλογο στον Θεό και ότι επαφίεται στο ίδιο να αποφύγει την αμαρτία και την τιμωρία. Η επιτυχία και η αρετή ευχαριστούν πιθανόν τον Θεό, όπως και η προσήλωση σε απόλυτες αξίες που προάγουν την ισότητα. Οι προτεστάντες ενθαρρύνονται «να εργαστούν σκληρά για να κατακτήσουν και να θεσμοθετήσουν την αρετή και να μειώσουν, αν όχι να εξαλείψουν, την επιρροή των ανήθικων ανθρώπων και των σατανικών θεσμών και πρακτικών».⁵⁹ Η προσωπική διαγωγή καθορίζει τον τρόπο που ο Θεός βλέπει τον καθένα ξεχωριστά· οι καλές πράξεις, συμπεριλαμβανομένης της συσσώρευσης πλούτου ως προϊόντος μόχθου και ατομικής πρωτοβουλίας, είναι ευπρόσδεκτες και ενθαρρύνονται. Επομένως, σε περιβάλλοντα όπου ηγεμονεύει ο Προτεσταντισμός, «οι πλούσιοι δικαιούνται να εξυμνούν την επιτυχία τους ως ένδειξη θείας χάρις, ενώ οι φτωχοί εκλαμβάνουν την κατάστασή τους ως θεία καταδίκη».⁶⁰ Απεναντίας, η Ορθοδοξία είναι καταδεκτική απέναντι στην ανημποριά του ατόμου με αποτέλεσμα «να εκλείπει η εξατομίκευση και να μην αναγνωρίζεται το άτομο ως αυτόνομη προσωπικότητα».⁶¹ Ενώ στην Ορθοδοξία η κρίση του Θεού μπορεί να επηρεαστεί από τη διαγωγή του ατόμου, στον Προτεσταντισμό ο Θεός έχει προκαθορίσει τα πάντα, με τις προσπάθειες του ατόμου να μεταβάλουν την κρίση του να είναι μάταιες. Εντούτοις, ο προτεστάντης υποχρεούται να τεθεί στην υπηρεσία του Θεού και να διάγει έναν ενάρετο και υποδειγματικό βίο. Στην Ορθόδοξη, ωστόσο, θεολογία η σχέση και ο δεσμός του ατόμου με τον Θεό διαμεσολαβούνται και φιλτράρονται από την κοινότητα των πιστών· ό,τι βλάπτει την κοινότητα συνεπαγωγικά βλάπτει και το άτομο. Ο ενάρετος δημόσιος βίος προϋποθέτει ωστόσο τέτοιες εξισωτικές πρακτικές, όπως η αρωγή στους φτωχούς και στους άτυχους, με τη συσσώρευση του πλούτου να γεννά υποψίες. Σε περιβάλλοντα τέτοια τύπου, «οι φτωχοί νιώθουν δικαιωμένοι μέσα στη φτώχεια τους, ενώ οι πλούσιοι νιώθουν αμήχανα αφού αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως αμαρτωλό».⁶² Στην πραγματικότητα, δεν είναι συμπτωματικό ότι η Ορθοδοξία είναι αμφίθυμη απέναντι στα οικονομικά της αγοράς, στην ιδιωτική πρωτοβουλία, στον πλουραλισμό, στη δημοκρατία

⁵⁸ Neal Ashkanasy κ.ά., "Future orientation", στο *Culture, leadership, and organizations*, ό.π., σελ. 285.

⁵⁹ Σείμουρ Μάρτιν Λίπσετ & Γκάμπριελ Σάλμαν Λεντς, «Διαφθορά, κουλτούρα και αγορές», στο *Οι πολιτισμικές αξίες και η σημασία τους στην ανθρώπινη πρόοδο*, ό.π., σελ. 225.

⁶⁰ Μαριάνο Γκροντόνα, «Μια πολιτισμική τυπολογία για την οικονομική ανάπτυξη», στο *Οι πολιτισμικές αξίες και η σημασία τους στην ανθρώπινη πρόοδο*, ό.π., σελ. 121.

⁶¹ Αδαμαντία Πόλις, "Eastern Orthodoxy and human rights", ό.π., σελ. 343.

⁶² Μαριάνο Γκροντόνα, «Μια πολιτισμική τυπολογία για την οικονομική ανάπτυξη», στο *Οι πολιτισμικές αξίες και η σημασία τους στην ανθρώπινη πρόοδο*, ό.π., σελ. 121.

και στα ανθρώπινα δικαιώματα. Σε ανάλογο πνεύμα, η αλλαγή, η προσωπική φιλοδοξία και ο σχεδιασμός για το μέλλον δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία.

Ο τρίτος παράγοντας διαμόρφωσης της ελληνικής κουλτούρας είναι η *ιστορική κληρονομιά* της, η οποία έχει οδηγήσει στην ανάδυση αυτού που ο Νικηφόρος Διαμαντούρος έχει αποκαλέσει «πολιτισμικό δυϊσμό».⁶³ Η βασική του θέση είναι ότι δύο ανταγωνιστικά οράματα πολιτειακής ολοκλήρωσης εμφανίστηκαν αμέσως μόλις συγκροτήθηκε το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος στα τέλη του 1820 και στις αρχές του 1830. Το πρώτο, υποστηριζόμενο από τους εξευρωπαϊσμένους Έλληνες, επεδίωκε τη συγκρότηση μιας σύγχρονης, συγκεντρωτικής, δημοκρατικής οντότητας. Το δεύτερο προωθούνταν από εντόπια στοιχεία (κυρίως τους στρατιωτικούς ηγέτες της επανάστασης) που είχαν κατά νου ένα πιο πατερναλιστικό και αυταρχικό κράτος. Έτσι οδηγηθήκαμε στην ανάδυση δύο παράλληλων, αντικρουόμενων και εξίσου ισχυρών πολιτισμικών παραδόσεων που διαποτίζουν τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία: την παλαιότερη ή παραδοσιακή και τη νεότερη ή μεταρρυθμιστική τάση. Δημοφιλής στο μεγαλύτερο μέρος της Βαλκανικής χερσονήσου, η παλαιότερη από τις δύο έχει βαθιές ρίζες στην οθωμανική περίοδο και είναι καταφανώς επηρεασμένη από την Ορθόδοξη κοσμολογία, που θρέφει ένα μακραίωνα και συχνά ακραίο αντιδυτικό μένος. Η παραδοσιοκρατική πολιτισμική τάση έχει μια προστατευτική και πατερναλιστική αντίληψη για το κράτος, είναι αμφίθυμη απέναντι στον αγοραίο καπιταλισμό και στην καινοτομία, είναι εσωστρεφής, εμφανίζει τοπικιστικές και πρωτόγονες προσκολλήσεις, καλλιεργώντας έναν υποβόσκοντα αυταρχικό προσανατολισμό και δείχνοντας την προτίμησή της για καθεστώτα σουλτανικού τύπου. Η παραδοσιοκρατική κουλτούρα χαρακτηρίζεται από μια νοοτροπία περικύκλωσης, ρέπει σε συνωμοσιολογικές ερμηνείες των γεγονότων, περιχαράκωνει τον εθνικισμό στη συνθήκη της εθνοτικότητας, βλέπει τον κόσμο με μανιχαϊκούς όρους (οι δυνάμεις του καλού που υποστηρίζουν τον Ελληνισμό ενάντια στις δυνάμεις του κακού που τον εχθρεύονται), επαίρεται άμετρα για τη σπουδαιότητα της Ελλάδας και κατατείνει να συμπάσχει με όσους έχουν αδικηθεί από την καταπιεστική Δύση.

Η νεότερη ή μεταρρυθμιστική κουλτούρα έχει λιγότερους υποστηρικτές, αλλά κυριαρχεί συνήθως στα πιο δυναμικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Στηρίζεται σε ανθρώπους με επαφές στη διασπορά, επιχειρηματίες με διεθνοποιημένη θεώρηση και όσους διαθέτουν ανώτερη μόρφωση. Σε αντίθεση με τους παραδοσιοκράτες, οι μεταρρυθμιστές στρέφονται στη Δύση και αντλούν το διανοητικό τους σθένος από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, το Διαφωτισμό και το φιλελευθερισμό. Είναι υπέρμαχοι της αγοραίας οικονομίας, του κοσμικού κράτους, των ενεργών αλλά υπεύθυνων κρατικών θεσμών, των ατομικών δικαιωμάτων και μιας ζωντανής κοινωνίας των πολιτών που ελέγχει το κράτος. Προκειμένου να πραγματώσουν το όραμά τους για μια σύγχρονη, δημοκρατική και ισχυρή Ελλάδα, οι μεταρρυθμιστές προκρίνουν την προσαρμογή και την αλλαγή, τη δεκτικότητα στις ευρωπαϊκές ιδέες, τη στήριξη εκπαιδευτικών προγραμμάτων που προάγουν κοσμοπολίτικες στάσεις ζωής και μια πιο ρεαλιστική αντίληψη για τη θέση της Ελλάδας στον κόσμο. Το ότι αντεπεξήλθαν με επιτυχία στα απαιτητικά περιβάλλοντα του εξωτερικού, θα

⁶³ Η συζήτηση για την ελληνική κουλτούρα αντλείται από το Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, μτφρ. Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, Αλεξάνδρεια, 2000.

πρέπει, κατά τη γνώμη τους, να λειτουργήσει ως εποικοδομητικό πρότυπο για τη χώρα.

Η υποστήριξη για αυτές τις δύο πολιτισμικές παραδόσεις διαπερνά εγκάρσια τις κοινωνικές τάξεις, τις γεωγραφικές ακόμα και ιδεολογικές γραμμές. Έχουν συμβιώσει στο ίδιο περιβάλλον, χωρίς καμιά τους να έχει επιτύχει την απόλυτη ηγεμονία. Αν και οι δυο τους βίωσαν περιόδους ακμής και παρακμής, έχουν επιδείξει ισχυρά ένστικτα επιβίωσης και διάδοσης. Σύμφωνα με τον Διαμαντούρο, τα δύο ρεύματα «διαπότισαν την κοινωνική και πολιτική ζωή με τις συγκρουσιακές λογικές τους, παρακωλύοντας αντίστοιχα την ανάδειξη εναλλακτικών και συναινετικών ρυθμίσεων ολοκλήρωσης» που θα επενεργούσαν ενάντια στη διαφθορά.⁶⁴ Η τρέχουσα ελληνική κρίση φαίνεται να έχει νομιμοποιήσει το αφήγημα των παραδοσιοκρατών. Όπως οι ίδιοι το αντιλαμβάνονται, οι Ευρωπαίοι εταίροι μας, και ειδικά οι Γερμανοί, δεν έχουν υπάρξει ιδιαίτερα ντόμπροι, αλλά αντιθέτως έχουν βαλθεί να εκμεταλλευτούν την οικονομική αναταραχή προκειμένου να υφαρπάξουν τον πλούτο της χώρας και να φτωχοποιήσουν τον ελληνικό λαό.

Τέλος, ο τέταρτος παράγοντας συγκρότησης της ελληνικής κουλτούρας, *οι κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού*, είναι αξεδιάλυτα συνυφασμένος με τους τρεις πρώτους. Οι παραδοσιοκράτες διέθεταν την υποστήριξη των άγρια διαιρεμένων στρατιωτικών ηγετών της ελληνικής επανάστασης. Κόντρα στις επιθυμίες των μεταρρυθμιστών εξευρωπαϊστών, πέτυχαν να συγκροτήσουν ένα συγκεντρωτικό, πελατειακό και πατρονιακό κράτος. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του πολιτικού καθεστώτος υπήρξε έως σήμερα ο ανηλεής κομματισμός και η παραμονή στην εξουσία διά της προσφοράς θέσεων εργασίας και άλλων ωφελημάτων, με αντάλλαγμα την πολιτική στήριξη. Πρωτεργάτης αυτής της πρακτικής υπήρξε ο Ιωάννης Κωλέττης, μία από τους πρώιμες ηγετικές προσωπικότητες της Ελλάδας, που αγκιστρώθηκε στην εξουσία, υπερισχύοντας δόλια των πολιτικών του αντιπάλων, υποσχόμενος υπουργικά χαρτοφυλάκια και αργομισθίες. Παρ' όλες τις προσπάθειες μεταρρυθμιστών ηγετών, όπως ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Κώστας Σημίτης, η εν λόγω πτυχή του ελληνικού πολιτικού παιχνιδιού παραμένει ανέπαφη εφόσον η πατρονία έχει διαποτίσει σε βάθος την ελληνική κουλτούρα.

Η κατάσταση εκτροχιάστηκε πλήρως τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, κατά τη διάρκεια των οποίων η κουλτούρα της πατρονίας και της ευνοιοκρατίας αναμείχθηκε με τον ακατάσχετο λαϊκισμό ολόκληρου του ελληνικού πολιτικού φάσματος. Καθώς ο κομματικός ανταγωνισμός φούντωνε, τα πολιτικά κόμματα κατέφευγαν στη δημιουργία νέων διευρυμένων πελατειακών δικτύων για την προσέλκυση εκλογικής υποστήριξης. Πέραν των δημοφιλών και δοκιμασμένων στο χρόνο θέσεων στο Δημόσιο, οι υποσχέσεις για περισσότερες κρατικές προσόδους – υψηλότερους μισθούς και επιδόματα, δωρεάν υγειονομική περίθαλψη και παιδεία, επιδοτήσεις και εξασφάλιση τιμών στους αγρότες και αμέτρητες άλλες παροχές– αποτέλεσαν τη μόνιμη επωδὸ των προεκλογικών εκστρατειών στην Ελλάδα. Ως αποτέλεσμα, οι δημόσιες υπηρεσίες κατακλύστηκαν από περιττούς υπαλλήλους (αρκετοί από τους οποίους δεν

⁶⁴ Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, ό.π., σελ. 40.

εμφανίζονταν καν για δουλειά), αρκετοί λάμβαναν επιδόματα αναπηρίας για ανύπαρκτες ασθένειες, χειρουργοί πληρώνονταν για επεμβάσεις που ποτέ δεν έκαναν και αγρότες αποζημιώνονταν για απώλειες σε ανύπαρκτες σοδειές. Αυτές και πάμπολλες άλλες ελεεινές πρακτικές κατέτρωγαν ένα διαρκώς διευρυνόμενο μερίδιο από τον κρατικό κορβανά. Προκειμένου να αποσιωπηθούν όλες αυτές οι παρανομίες και οι καταχρήσεις, μια γενικευμένη λανθάνουσα στάση, του είδους «κάνω τα στραβά μάτια», εξαπλώθηκε σε ολόκληρο το κοινωνικό σώμα, προσλαμβάνοντας τελικά διαστάσεις επιδημίας. Διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις κατάφεραν να τα βγάλουν πέρα μέσω δανεισμού ή/και κρυφής παροχέτευσης των ευρωπαϊκών αναπτυξιακών πόρων στη χρηματοδότηση ιλιγγιωδών μισθών και υπερβολικά γενναιόδωρων επιδομάτων. Ο υπερδανεισμός κατέστη αναπόφευκτος εφόσον οι δαπάνες αυξάνονταν και τα ευρωπαϊκά κονδύλια άρχισαν να στερεύουν. Κατ' ουσίαν, το ελληνικό κράτος χρεωνόταν για να χρηματοδοτήσει ένα βιοτικό επίπεδο που υπερέβαινε την οικονομική απόδοση και το παραγωγικό επίπεδο της χώρας. Ο πολυδυσφημισμένος αφορισμός του κακότροπου, αλλά αναγνωρισμένου, πρώην υπουργού Θεόδωρου Πάγκαλου, «Όλοι μαζί τα φάγαμε», δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Σε πρόσφατο άρθρο του, ο ιδιαίτερα σοβαρός και σεβαστός πρώην υπουργός Οικονομικών Αλέκος Παπαδόπουλος ισχυρίζεται ότι οι ασυγκράτητες κοινωνικές δαπάνες μαζί με μια διάθεση ελαφρότητας εξέθρεψαν τη νοοτροπία του δικαιωτισμού, που «κατέληξε με την πάροδο του χρόνου σε πολιτισμικό μόρφωμα που λειτουργεί σαν φιλοσοφία, νοοτροπία, αντίληψη ζωής».⁶⁵ Κατά τη γνώμη του, ο λαϊκισμός συνιστά την κύρια αιτία των παρατεινόμενων και φαινομενικά ανεπίλυτων δυσκολιών.

Παρά την υπερκομματικοποίηση, οι ελληνικές ελίτ επιδεικνύουν απίστευτα ένστικτα επιβίωσης και ενδο-ομαδικού πατριωτισμού. Μεγαλοεπιχειρηματίες, μεγιστάνες των ΜΜΕ, πασίγνωστοι δημοσιογράφοι, υψηλόβαθμοι δημόσιοι υπάλληλοι και πολιτικοί έχουν τα μέσα και τον τρόπο για να αναμειχθούν σε αμφίβολες, αν όχι πέρα για πέρα παράνομες, δραστηριότητες. Μπορούν επίσης να αποκομίσουν τεράστια κέρδη από το δημόσιο και μάλιστα ατιμώρητα. Πέρα από τις ατελείωτες αναβολές, μετερχόμενοι νομικίστικα τερτίπια, προκειμένου να παρέλθει ο χρόνος παραγραφής και να κατασιγάσει η δημόσια κατακραυγή, έχουν στη διάθεσή τους και άλλα μέσα αυτοπροστασίας. Για παράδειγμα, οι πολιτικοί μπορούν εύκολα να κρυφτούν πίσω από τη βουλευτική ασυλία ή το μανδύα του απαραβίαστου της χάραξης πολιτικής. Για να διασφαλιστεί η μη λογοδοσία των υπουργών, το κοινοβούλιο έχει θεσπίσει νόμους για την αποτελεσματική τους προστασία, απαιτώντας μια ιδιαίτερα αυξημένη πλειοψηφία προκειμένου να αρθεί η κοινοβουλευτική τους ασυλία, ακόμα και όταν υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις για σκανδαλώδεις παρανομίες. Η ασυλία υποστηρίζεται από το σύνολο του ελληνικού πολιτικού φάσματος, τόσο από την Αριστερά όσο και από τη Δεξιά. Ο πρώην Πρόεδρος του Αρείου Πάγου Βασίλειος Κόκκινος θλίβεται για τους αλαζόνες πολιτικούς που εκλαμβάνουν τους εαυτούς τους ως ιερά πρόσωπα υπεράνω του νόμου.⁶⁶ Οι μισθοί και τα επιδόματα των

⁶⁵ Αλέκος Παπαδόπουλος, «Το ελληνικό ευρω-δίλημμα: διαχείριση της αυταπάτης ή κόψιμο του γόρδιου δεσμού;». Δημοσιεύτηκε στις 24.05.2013 στον προσωπικό ιστότοπο του πρώην υπουργού: <http://www.apapadopoulos.gr/>

⁶⁶ Βασίλειος Κόκκινος, «Ο ρόλος της δικαιοσύνης στην αντιμετώπιση της διαφθοράς», ό.π., σελ. 227.

μελών του κοινοβουλίου παραμένουν άθικτα, παρά το γεγονός ότι η Βουλή ψήφισε νομοσχέδια για την περικοπή μισθών και συντάξεων κατά 40%. Με λίγα λόγια, η λειτουργία του ελληνικού πολιτικού συστήματος αφήνει ελάχιστα περιθώρια αμφιβολίας σχετικά με την υπερσυγκέντρωση της εξουσίας. Αντιθέτως, αυτή η επί μακρόν επιβιώσασα τάξη πραγμάτων θυμίζει αρκετά από τα χαρακτηριστικά κοινωνιών με μεγάλη ανισοκατανομή εξουσίας, δηλαδή όσων διακρίνονται από διαφθορά, χαμηλή επίδοση στις πολιτικές ελευθερίες και περιορισμένη ταξική κινητικότητα. Υπάρχουν ελάχιστες ενδείξεις ότι η σύγχρονη κρίση έχει συμβάλει αρκετά ώστε να βελτιωθεί αυτή η κατάσταση.

Συμπέρασμα

Η προηγηθείσα ανάλυση έδειξε ξεκάθαρα ότι κουλτούρα και διαφθορά συνδέονται στενά. Ουσιώδεις διαστάσεις της ελληνικής κουλτούρας επωάζουν και συντηρούν υψηλά επίπεδα διαφθοράς. Στην πραγματικότητα, το πρόβλημα της διαφθοράς στη χώρα είναι κατά βάση πολιτισμικό και κοινωνικό παρά οικονομικό. Οι άνθρωποι διαφθείρονται όταν οι συνθήκες το επιτρέπουν. Με την ίδια λογική, δεν θα διαφθαρούν εάν το περιβάλλον είναι αποτρεπτικό. Σε τελική ανάλυση, όπως ήδη ειπώθηκε, η κουλτούρα είναι αυτό που πρέπει κάποιος να γνωρίζει προκειμένου να επιβιώσει στο περιβάλλον του. Αν και προερχόμενοι από μια κουλτούρα υψηλής διαφθοράς, οι Έλληνες στην Αμερική, στην Αυστραλία και αλλού προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες, αριστεύουν σε κάθε εγχείρημα και θεωρούνται ως υποδειγματικοί πολίτες.

Παρότι η παγκόσμια οικονομική καθίζηση και οι αδυναμίες της ίδιας της ΕΕ επιδείνωσαν το πρόβλημα, υπαίτια για την κρίση είναι η ίδια η Ελλάδα. Με αυτό το σκεπτικό, η επίλυσή της είναι πρώτα και κύρια ευθύνη των ίδιων των Ελλήνων. Κάτι τέτοιο συνεπάγεται αλλαγή της νοοτροπίας του «ζήσε για το σήμερα» και μια πιο ρεαλιστική θεώρηση των προϋποθέσεων επιβίωσης σε έναν αυξανόμενο ανταγωνιστικό και παγκοσμιοποιημένο πλανήτη. Όταν οι Ιρλανδοί και οι Ισλανδοί ανακάλυψαν ότι οι οικονομίες τους διέτρεχαν κίνδυνο, κοντοστάθηκαν, κοίταξαν τους εαυτούς τους στον καθρέφτη και στη συνέχεια άλλαξαν ρότα, έβαλαν το μυαλό τους να δουλέψει, εξακρίβωσαν τι χρειαζόταν να γίνει και έπιασαν δουλειά. Δεν είναι σύμπτωση το ότι οι οικονομίες αυτών των χωρών ξαναμπήκαν για τα καλά σε τροχιά ανάκαμψης. Αντιθέτως, οι Έλληνες έχουν κατηγορήσει τους πάντες εκτός από τον εαυτό τους, χρησιμοποιώντας συχνά βιτριολικές και απρεπείς εκφράσεις εναντίον της Γερμανίδας καγκελαρίου Άνγκελα Μέρκελ και άλλων υποτιθέμενων φταιχτών που δεν συναινούν σε ένα άμεσο και άνευ όρων πρόγραμμα διάσωσης. Ένα δείγμα αυτής της επαρχιώτικης, εσωστρεφούς, αν όχι εθνικιστικής και εκτός πραγματικότητας, νοοτροπίας φαίνεται από τα ευρήματα έρευνας γνώμης του Ερευνητικού Κέντρου Πίου. Διενεργηθείσα το 2012, η έρευνα αφορούσε τη γνώμη των πολιτών σε οκτώ χώρες της ΕΕ σχετικά με το τι πιστεύουν οι μεν για τους δε. Στην ερώτηση ποιος είναι ο σκληρότερα εργαζόμενος, επτά στους οκτώ κατονόμασαν τους Γερμανούς ως τους πλέον εργατικούς· μόνο οι Έλληνες θεώρησαν τους εαυτούς τους σκληρότερα εργαζόμενους από όλους. Πέντε θεώρησαν τους Έλληνες ως τους λιγότερο εργατικούς, ενώ δύο είχαν την ίδια γνώμη για τους Ιταλούς. Η αποδοχή της καγκελαρίου Μέρκελ σχετικά με το χειρισμό της ευρωπαϊκής κρίσης κυμαίνεται από 55% στους Ιταλούς έως

80% στους Γερμανούς. Όπως αναμενόταν, μόνο ένα 14% των Ελλήνων την επιδοκιμάζει.⁶⁷

Δεν έχουν όμως χαθεί και όλα, εφόσον οι κουλτούρες εξελίσσονται και είναι επιδεκτικές αλλαγής, όπως και οι κοινωνίες. Η αλλαγή δεν έρχεται από τη μια μέρα στην άλλη και δεν είναι μια εύκολη υπόθεση. Όπως σημειώνει ο Μάικλ Φέαρμπανκς, η πολιτισμική αλλαγή «δεν είναι ευθεία οδός και δεν επέρχεται ποτέ με τη μορφή προβλέψιμων αλληλουχιών». Και, παραφράζοντας τον Ντάγκλας Νορθ, συνεχίζει: «Η αλλαγή χρειάζεται να εμπνεύσει νέα πρότυπα συμπεριφοράς».⁶⁸ Η αλλαγή ωστόσο χρειάζεται ηγέτες, υπερασπιστές και όραμα. Με αυτή την έννοια, ο ρόλος μιας φωτισμένης ηγεσίας είναι θεμελιώδης. Καλή ηγεσία σημαίνει να κάνεις πράγματα που διαφορετικά δεν θα γίνονταν· σημαίνει επίσης να αποτρέπεις δυνητικά καταστροφικές εξελίξεις που σε άλλη περίπτωση θα επέρχονταν. Η δυτική φιλοσοφία διδάσκει ότι μια κρίση συνιστά τρομακτική πρόκληση αλλά ταυτόχρονα ευκαιρία αυτοεξέτασης και άντλησης διδαγμάτων από λάθη του παρελθόντος.

Χωρίς καμία αμφιβολία, η Ελλάδα βρίσκεται σε ένα σταυροδρόμι. Η γενικευμένη διαφθορά έχει καταφάει μεγάλο μέρος του κοινωνικού, οικονομικού, πολιτικού και ηθικού κεφαλαίου της χώρας. Παρότι χρήσιμες και αναγκαίες, οι εντατικές και πολυδιαφημισμένες –αν και πλημμελώς υλοποιημένες– εκστρατείες για το κυνήγι της διαφθοράς δεν είναι αρκετές. Η κουλτούρα και η διαφθορά είναι αλληλοεξαρτώμενες· καταπολεμώντας τη μία χωρίς να αγγίζεις την άλλη δεν κάνεις τίποτα – στην καλύτερη περίπτωση επιτυγχάνεις μια βραχυπρόθεσμη λύση. Αυτό μάλλον εννοούσε ο Αλέκος Παπαδόπουλος όταν έκανε λόγο για συλλογική ευθύνη και συλλογική προσπάθεια.⁶⁹ Είναι επιτακτική ανάγκη οι πολιτικές, πνευματικές και επιχειρηματικές ελίτ της Ελλάδας να αναλάβουν μια συντονισμένη, καλοσχεδιασμένη και άρτια οργανωμένη σταυροφορία για τη διαπαιδαγώγηση του κόσμου σχετικά με τις καταστροφικές συνέπειες της διαφθοράς. Τα μέσα ενημέρωσης μπορούν και πρέπει να παίξουν έναν κρίσιμο ρόλο σε αυτή την προσπάθεια – όχι μόνο καταγγελτικά, αλλά και ως ζωτικά κανάλια πληροφόρησης και επικοινωνίας. Ανάμεσα στα άλλα, μια σημαντική παράμετρος σε αυτό το κίνημα εθνικής αναγέννησης θα πρέπει να είναι η ξεκάθαρη και με απλά λόγια διατυπωμένη θέση ότι η μη πληρωμή των φόρων –ή η αποδοχή μιας ελαφρώς χαμηλότερης αμοιβής για την αγορά υπηρεσιών έναντι της μη έκδοσης του σχετικού νόμιμου παραστατικού στοιχείου– μπορεί να προσφέρει ένα προσωρινό όφελος, αλλά μακροχρόνια οδηγεί αναπόφευκτα σε στέρησεις και κακουχίες. Δεν υπάρχουν εύκολες λύσεις, αλλά δεν υπάρχει και καιρός για χάσιμο.

⁶⁷ Οι χώρες της ΕΕ που συμπεριελήφθησαν στην έρευνα ήταν η Βρετανία, η Τσεχία, η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιταλία, η Ελλάδα, η Πολωνία και η Ισπανία. Βλέπε «Η Ευρωπαϊκή ενότητα στα βράχια», Pew Research Center, Global Attitudes Project, Ουάσινγκτον, Ντι Σι, Τετάρτη 29 Μαΐου 2012: <http://www.pewglobal.org/2012/05/29/european-unity-on-the-rocks/>

⁶⁸ Μάικλ Φέαρμπανκς, «Αλλάζοντας τη σκέψη ενός έθνους: στοιχεία σε μια διαδικασία δημιουργίας ευημερίας», στο *Οι πολιτισμικές αξίες και η σημασία τους στην ανθρώπινη πρόοδο*, ό.π., σσ. 449 & 459.

⁶⁹ Αλέκος Παπαδόπουλος, ό.π.